

spojených s rozvětveným společenským a veřejným životem jednotlivce i státního celku.

Předložené teze se snaží se značným obsahovým rozptylem definovat parametry liberálně občanské společnosti druhé poloviny předminulého století v českých zemích. Úmyslně usilují o to, aby se vznik liberálně občanské společnosti neztotožňoval pouze s jedinou sociální vrstvou (měšťanstvem) a jedním národním hnutím (českým nebo německým), ale spíše naznačuje nadčasové a nadregionální principy, které byly pro novou liberálně občanskou společnost typické, jako zejména sekularizace, byrokratizace, unifikace, sociální disciplinace, technizace, alfabetizace, individualizace. Vzorce chování a struktury, které by se daly označit jako typické pro liberálně občanskou společnost, jako například rozmach určitého typu spolkového života, vzrůstající podpora sociální mobility nebo vznik kritické veřejnosti, nebyly vázány na jednotlivé národní společnosti, ale měly jasnou všeobecně přijímanou dimenzi. Rovněž naznačují, že k prosazení občanských liberálních společenských postojů a vzorců chování přispěly v českých zemích vedle typicky městských vrstev i jiné sociální vrstvy – šlechta a dělnictvo.

Kapitola IV.

PROMĚNY HOSPODÁŘSTVÍ: OD TRADIČNÍ VÝROBY K INDUSTRIÁLNÍ

IV.1. Základní pojmy: modernizace, industrializace, kapitalismus, sekundární sektor

Dříve než budeme sledovat uzlové body, hlavní vývojové trendy a některé specifické rysy, stránky a projevy ekonomického vývoje našich zemí, je třeba se důkladněji zastavit u některých termínů a odborných obrátů, kterých se při historické analýze i pokusech o strukturální rekonstrukci historických ekonomických skutečností velmi často užívá, jejichž význam však není v díkci jednotlivých autorů vždy zcela totožný.

Jedním ze základních přístupů nejen profesionálních historiků, ale každého, kdo se zabývá minulostí, je analýza minulých faktů, skutečností a procesů prizmatem jejich vztahu – pozitivního, negativního, anebo pouze zdánlivě „neutrálního“ – k „dnešku“, tedy k aktuálně žitému historickému času a aktuálním osobním zkušenostem pozorovatele. Velmi obecně by se toto „vztahování“ a ovlivňování pohledů na minulost žitou současností, tedy vlastně myšlenkové přetváření starších, minulých skutečností pohledem dneška, dalo označit jako jejich „modernizování“ či „modernizace“. V ekonomicko-historickém bádání má však tento v poslední době velmi frekventovaný termín jiný, dosti specifický význam.

Obecně jazykové chápání (obsah) pojmu „moderní“ se v zásadě pohybuje v jedné ze tří následujících významových rovin: a) „současný“ či „aktuální“ – v opozici k významu „minulý“, „předchozí“ (rozhodující je zde čistě časový prvek, tedy především kvantitativní hledisko; emocionální vnímání je v zásadě neutrální); b) „nový“ – v opozici k významu „starý“ chápaného ve smyslu skutečností jednak již neexistujících, jednak již překonaných, „přežitých“ (vedle čistě časového hlediska je přítomen již i jistý kvalitativní prvek, přičemž hodnotící stanovisko nese převážně pozitivní náboj); c) „přechodný“ – v opozici k významu „věčný“, „trvalý“ (rozhodující je zde opět kvalitativně hodnotící hledisko, ovšem s lehce negativním vyzněním; blízkost k výrazu „módní“).

Pojem „modernizace“ (tedy proces směřující k „modernímu“) používaný současnou historiografií a původně přejatý z pojmového instrumentaria jiných společenských věd (sociologie, původně politologie) má tedy zcela specifický

obsah, který se nejvíce blíží druhé ze zmíněných významových rovin výrazu „moderní“. Při podrobnějším pohledu a důkladnějším zamyšlení je ale zřejmé, že při vymezování obsahu pojmu „modernizace“, poměrně hladkém v již zmíněných příbuzných společenských vědách,¹ je při výčtu jeho možných užití v historiografii reálná situace mnohem složitější.

Relativně nejjednodušším uchopením a ohraničením obsahu modernizačního procesu je pojmenování stavu „před“ a stavu „po“ této modernizaci, respektive stavu „na počátku“ a „na konci“ zmíněného procesu. Tedy vlastně vymezení se současnosti jako právě existující, a tedy dneškem vyvrcholivší „moderny“ vůči předchozímu, starému, minulému či – poněkud expresivněji – přežilému. Vzniká tak relativně jednoduchý, byť ve své mnohosti vzájemně provázaný a propletený model dvou protipólů, tedy bipolární či dichotomické schéma. Mezi jeho krajními polohami se tedy podle tohoto pojetí nachází podstata a vlastní historický obsah procesu modernizace. Toto bipolární (dichotomické) schéma může zahrnovat (a zpravidla také zahrnuje) celou škálu socio-kulturně-ekonomicko-politických jevů. Jejich seřazením dokonce vznikla jakási „modernizační abeceda“.²

Pro lepší ilustraci můžeme z této „abecedy“ vyjmout několik bipolárních vztahů z oblasti sociálně-ekonomického vývoje.

	tradiční společnost	moderní společnost
hospodářství	agrární	průmyslové technologie
mobilita	nízká	vysoká
osídlení	venkovské, lokální skupiny	městské, mobilita
povolání	jednoduchá, stabilní	diferencovaná, měnící se
produktivita	nízká	vysoká
diferenciace příjmů	nízká, velké rozdíly	vysoká, tendence vyrovnávání
celý sociálně-ekonomický sektor	venkovský	urbanizovaný

¹ Jan KELLER, *Teorie modernizace*, Praha 2007.

² Hans-Ulrich WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975. Nověji Nina DEGELE – Christian DRIES, *Modernisierungstheorie. Eine Einführung*, München 2005. U nás v úplné či redukované podobě užito teprve v nedávné době. Viz např. Pavel KLADIWA – Andrea POKLUDOVÁ – Renata KAFKOVÁ, *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*, Díl II/1, Ostrava 2008, s. 26, či Milan HLAVAČKA, *Co je to modernizace?*, in: Pavel Kladiwa – Aleš Zářický (edd.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*, Ostrava 2009, s. 14.

Z uvedeného přehledu jsou na první pohled patrné dvě skutečnosti. Jednak je to téměř absolutní, obecná platnost zmíněných posunů a proměn. Vynětím sociálně-ekonomických jevů z celého komplexu „abecedy“ ovšem na druhé straně vynikla i druhá její vlastnost – tou je totiž jistá vágnost a neurčitost označení počátečního i konečného stavu (označení „nízká“, „vysoká“). Ta sice naznačuje základní směr vývoje a jeho mezní stavy (situaci „na začátku“ a „na konci“, eventuelně dokonce „před“ a „po“), ale pouze minimálně vypovídá o skutečných proměnách sledovaného jevu a jeho kvalitativních mnohostech. Nehledě na to, že příslušné mezní charakteristiky zpravidla postihují společnost jako celek, v jejím schematizovaném či generalizovaném globálu, ale ani zdaleka nezohledňují celou řadu nikoliv nevýznamných výjimek, skutečností, které se danému schématu vymykají.³

Modernizace jako složitý jev v poměrně dlouhém časovém období rozhodně není lineárním, permanentním procesem. Projevuje se různě jak v jednotlivých oblastech společenského vývoje, tak v konkrétních geografických či lokálních celcích, a především se odlišuje rozdílnou intenzitou svého průběhu v různých časových úsecích. Tedy jednotlivých vlnách, fázích či etapách. Pokusy blíže pojmenovat tyto jednotlivé etapy nejsou ale vždy zcela přesvědčivé. Pomineme-li takzvanou předmodernu (tj. období před rokem 1500), potom se takzvaná raná modernizace datuje do období od 16. do konce 18. století a do značné míry se překrývá s obecnějším periodizačním údobím raného novověku. Za počátek období vrcholné modernizace či vrcholné moderny bývá označen souběh dvou revolucí – hospodářské (průmyslové) v Anglii a sociálně-politické ve Francii – a závěr je zpravidla spatřován v prvních desetiletích 20. století. Do značné míry se tedy kryje s pojmem „dlouhého“ devatenáctého století. Nejproblematictější je potom etapa pozdní modernizace. Zatímco počátek je zřejmý – konec vrcholné moderny –, závěr pozdní modernizace není zcela jasný a je určován poněkud mlhavě.

Je tomu tak mimo jiné z důvodu, že otázka konce celého procesu modernizace je poněkud neujasněná, byť jde o otázku zásadní. Pokud totiž proces modernizace chápeme obecně jako směřování k dnešku, jako vytváření podmínek současnosti, pak – díky tomuto uchycení v aktuálně žité současnosti – se celý tento proces vzhledem k neustálému postupování „současnosti“ na časové ose vlastně neustále časově natahuje a nikdy tak fakticky nekončí. Pokud jej ale chápeme jako historicky konkrétní, časově ohraničený proces, potom se musíme ptát, jednak kde je jeho konec a jednak co přichází po

³ Asi nejpodrobnější rozbor pojmu modernizace z hlediska jeho aplikace v historiografii přináší Milan MYŠKA, *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*, Ostrava 2010, s. 48 an.

něm. Je to sice také „modernizace“, ve smyslu směřování k dnešku, ve vztahu k současnosti, ale je „jiná“?

Z jiných oblastí společenských věd byl v posledních desetiletích implantován do historiografie pojem „postmodernismu“. Je třeba konstatovat, že v řadě oblastí má své relevantní oprávnění a není dost dobře jej jakkoliv zpochybňovat.⁴ Na druhé straně ale není samospasitelný a jeho aplikace za každou cenu někdy poněkud pokulhává. Přílišné nadužívání a někdy možná poněkud módní, zdánlivě odbornické šermování „postmodernismem“ nepřispívá k věcné analýze jeho obsahu či jeho oprávněnosti.⁵

Ve svém tradičním pojetí se modernizační proces prosazoval prostřednictvím celé řady subprocesů, které působily synchronně a vzájemně se ovlivňovaly a proplétaly. Jde například o kumulativní hospodářský růst; strukturální diferenciaci společnosti; proměny hodnotových systémů; mobilitu obyvatelstva; participaci na veřejném životě a také institucionalizaci konfliktů. Zcela nepopíratelné a naprosto signifikantní je, že klíčovou úlohu ve většině modernizačních subprocesů sehrával trh, jehož vliv nezasahoval pouze ekonomickou sféru, ale celou společnost. Důsledkem postupně se prohlubující dělby práce se pak ekonomické aktivity přesunuly z primárního do sekundárního a později i terciárního sektoru, což byl jen jeden z důsledků masivní urbanizace. Společnost se stále výrazněji sekularizovala. Rozvoj moderních komunikací umožnil mobilitu zboží, lidí i idejí, zkrátil vzdálenosti a – obrazně řečeno – zmenšil svět.

Koncept modernizace je dnes velmi rozšířen a poměrně široce přijímán. Z velké části je to jednak pro jeho nespornou obecnou platnost, jednak ale i pro jeho jistou vágnost. Přes jeho „všeobjímající“, a tedy zdánlivě bezproblémové pojetí ovšem nelze zastírat skutečnost, že tento koncept v sobě nese i řadu nedostatků a možných zkreslení. Bylo již poukázáno na to, že bipolární (dichotomický) model v zájmu dosažení zřetelnějšího kontrastu možná trochu záměrně nivelizuje a zčásti i plošně generalizuje výchozí stav „tradiční“ společnosti. A stejně tak je konečný stav plošně aplikován na celou soudobou společnost, a to bez výjimek. Pro některé jevy, generované ze sociální fakticity soudobé euro-atlantické společnosti, je tak retrospektivně hledán za každou cenu jejich „tradiční“ protipól – často bez ohledu na mnohost a reálnou pestrost konkrétní historické reality.

Kritici dále poukazují například na jistou nemožnost přesněji stanovit samotný počátek vlastního modernizačního procesu. Již před nástupem modernizace se v reálném historickém dění objevují některé skutečnosti a jevy, které jsou zpravidla vnímány jako součást modernizačního procesu či dokonce

⁴ Za všechny např. Dušan TŘEŠTÍK, *Češi a dějiny v postmoderním očistci*, Praha 2005.

⁵ Jaroslav MEZNIČEK, *Historie a postmoderna*, Český časopis historický 92, 1994, s. 477–495.

jako jeho nositelé. Protože však působily izolovaně – at' ve smyslu lokálním, časovém či kontextuálním –, nemusely ještě samy o sobě představovat skutečnou předzvěst či dokonce součást vlastní modernizace. Mohly mít navíc i zvratnou povahu, to znamená, že nemusely překročit onu pomyslnou vývojovou hranici, za níž už nevede cesta zpět.

Poněkud problematická je i v bipolárním (dichotomickém) modelu iminentně obsažená vize přímočaře jednosměrného vývoje modernizačního procesu, tedy „optimistické“ schéma lineárního vzestupu. Nebývají tak brány v úvahu nebo jsou bagatelizovány nejrůznější specifika, lokální či časové odchylky a podobně. Modernizační teorie tak obvykle zcela záměrně neproblematizují nebo ponechávají stranou takové skutečnosti, jako jsou místní či časové zvláštnosti, odchylky, poklesy a propady, konzervativně-traditionalistická rezidua, sociální výjimky a asociální mikroskupiny či dokonce patologické jevy.

Přes zmíněné i některé další nedostatky je pojem modernizace (modernizačního procesu) historiky dosti široce přijímán, přinejmenším pro dvě konkrétní výhody: 1. modernizační teorie pomáhají historikům stanovit studijní seznam relevantních problémů a jevů; 2. modernizačními teoriemi vypracovaná typologie přispívá k dosažení rychlejšího výsledku při konkrétních výzkumech a historických komparacích.⁶ Přes zmíněná nesporná pozitiva nutno sebekriticky dodat, že velkým lákadlem pro akceptaci teorie a pojmu modernizace (modernizačního procesu) je i to, že nejsou vždy zcela jasně a jednoznačně formulovány, že jsou sice nesporně relevantní, nicméně poměrně vágní a všeobjímající.

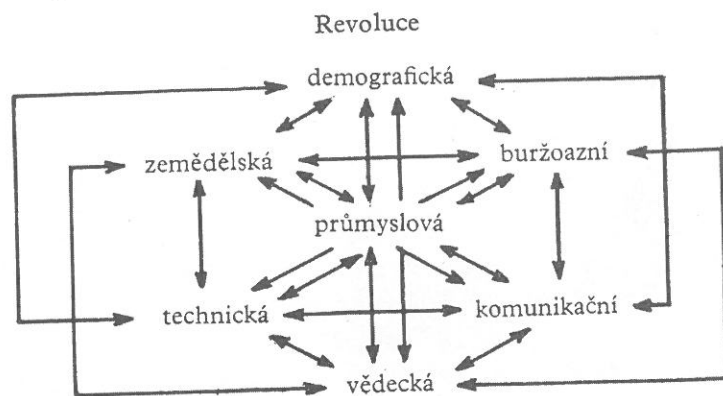
Konkrétní historickou náplň procesu modernizace tvoří celá škála vzájemně provázaných jevů prakticky ze všech oblastí života společnosti. Ze sociálně-ekonomické oblasti lze na prvním místě jmenovat zcela principiální proměnu výrobní oblasti, at' již přeměnu řemeslné výroby v továrně průmyslovou, či dalekosáhlé změny v agrární produkci, jež byly těsně provázány s překotnými změnami v dopravě zboží, osob a posléze informací, dále rozvoj vědy a techniky. To vše bylo spojené a podmíněné změnami populačního vývoje, hlubokými proměnami sídelní struktury a poměrně těsně spjaté též s rozvojem školství, nárůstem vzdělanosti a informovanosti. Samozřejmě neodmyslitelnou součástí celého procesu byly tu více, tu méně náhlé a převratné změny politické.

V dobách rozšířeného používání a nadužívání pojmu revoluce pro jakoukoliv významnější změnu se tak vedle politických („buržoazních“) revolucí a revoluce průmyslové hovořilo zároveň o revoluci agrární, revoluci v dopravě (či komunikační revoluci), revoluci demografické a revoluci sídelní, dále o revolučních změnách v technice a revolučním vývoji vědy atd. atd. Celý složitý

⁶ M. MYŠKA, *Problémy a metody*, s. 63.

vzájemně podmíněný proces přeměny společnosti od konce 18. století tak byl prezentován jako vnitřně provázaný konglomerát dílčích, vzájemně souvisejících „revolucí“.

Jako takový pak byl tento celek (tedy tento konglomerát navzájem provázaných „revolucí“) označený jako komplexní revoluce moderní doby.⁷

Odhlédneme-li od dobově podmíněného, částečně ideologicky zbarveného pojmu revoluce, těžko lze ovšem mít proti obsahu právě zmíněného pojmu i uvedenému schématu nějaké závažnější námitky. Tuto pasáž bychom tedy mohli uzavřít konstatováním, že ze sociologie a politologie přejatému, pro historiky relativně vágnímu a možná poněkud mlhavému termínu „modernizace“ lze tedy dát poněkud konkrétnější náplň označením „souhrn společenských proměn směřujících k moderní době“, anebo – pokud budeme částečně parafrázovat a aktuálně modifikovat předchozí schéma – „komplexní transformace moderní doby“.

Funkcionální vyjádření by pak – při použití začátečních písmen pro jednotlivé oblasti transformací a změny – mohlo vypadat třeba následovně:

$$\text{MOD} = f(\text{Věd} * \text{Tech} * \text{Dem} * \text{Ind} * \text{Pol} * \text{Zem} * \text{Sid} * \text{Kom} * \text{Soc} * \text{Kul}) + \text{R},$$

tedy že „modernizace“ je funkcí vzájemného součinu („součinností“) všech uvedených oblastí, přičemž poslední veličina „R“ znamená blíže či konkrétněji nediferencovaný soubor reziduálních faktorů, nezachycený v typech změn, které je ovšem nutno vzít při naznačeném působení na modernizaci v úvahu. Příslušný vzorec vypadá zajímavě a zdánlivě exaktně – vznikl také v době širších snah o exaktní vyjádření historických skutečností pomocí matematických modelů –, nicméně uvádíme jej jen jako jistou historiografickou za-

jmavost, neboť přes svou původně vyzdvihovanou exaktnost pochopitelně nemůže zachytit celý složitý komplex všech vzájemných vztahů a souvislostí v jejich konkrétní historické podobě.

Bylo již řečeno, že ústřední pozici nejen ve výše uvedeném schématu, ale i v reálném historickém vývoji měly změny ve výrobním sektoru, tedy – jednoduše řečeno – přeměna ruční malovýroby v tovární velkovýrobu. Hovoří se v této souvislosti zpravidla o industrializaci či o průmyslové revoluci. Oba pojmy zdánlivě splývají a jsou proto někdy ztotožňovány či zaměňovány. Tento přístup však není zcela správný a korektní. Pojem industrializace je obsahově širší a v logické hierarchii je tak do značné míry nadřazen výrazu průmyslová revoluce, který je zpravidla pojímán jako významově užší. Termínem industrializace tak zpravidla označujeme dlouhodobý, v zásadě kontinuální a dodnes neukončený proces velké civilizační transformace agrární společnosti s převahou obyvatelstva žijícího na venkově a živícího se zemědělstvím v moderní průmyslovou a konzumní společnost, žijící z velké části ve městech a vytvářející rozhodující část národního bohatství v průmyslu a navazujících službách.

I v případě industrializace – podobně jako u pojmu modernizace – ovšem nezbytně vyvstává otázka trvání či ukončenosti tohoto procesu. V části odborné veřejnosti, zejména té zabývající se otázkami sociálně-ekonomického vývoje pomocí aplikace některých prostorových hledisek („geografické“ přístupy), je poměrně všeobecně rozšířen názor o uzavřenosti a tedy již proběhlé ukončenosti industrializačního procesu. Zcela běžně se tak o posledních desetiletích hovoří jako o „post-industriální“ době. Tento náhled je snad ještě rozšířenější než někdy ne zcela oprávněně a možná i trochu módní používání pojmu postmoderní. Kritici „post-industrialismu“ ovšem oprávněně poukazují na fakt, že lze těžko hovořit o konci industriální doby, když prakticky vše, na co ve svém okolí pohlédneme, je výsledkem právě průmyslové výroby. Na druhé straně zůstává faktem, že stejně jako rozvoj industriální výroby neznamenal zánik agrární produkce, tak ani rozvoj „post-industriálních“ jevů nemusí přece nutně znamenat zánik industriální výroby jako takové. V každém případě je naprosto nezvratnou skutečností, že současný průmysl má výrazně jinou podobu a jiný charakter než průmyslová výroba minulých dob. Neobyčejně podstatné je i to, že vznik stále větší části společenského bohatství (národního důchodu) se z tradičních průmyslových produkčních center („továren“) přesouvá do jiných sfér, do oblasti služeb, komunikace a dále do prostředí virtuálních světů.

Oproti právě charakterizovanému termínu industrializace, snažícímu se vedle bezprostředně ekonomicky-výrobní sféry zahrnout a postihnout i mnohé kulturně-sociální jevy, je pojem průmyslová revoluce významově užší a soustřeďuje se právě a především na ekonomické, tedy výrobně-technické i podni-

⁷ Časopisecky viz Jaroslav PURŠ, *Komplexní revoluce moderní doby*, Československý časopis historický 19, 1971, s. 181–212. Knižně též Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973, s. 365 an.

katelsko-organizační aspekty industrializačního procesu. I u termínu průmyslová revoluce je možno rozlišit jednak jeho „širší“, jednak jeho „užší“ pojetí.

Zmíněná širší koncepce se do značné míry časově kryje s industrializací – byť s výše naznačeným obsahovým omezením. Protože však celkový průmyslový vývoj neprobíhal zcela lineárně, naopak byl doprovázen řadou výkyvů a především strukturálními proměnami uvnitř samotného průmyslu, je snaha tuto „širší“ průmyslovou revoluci dále rozčlenit na jednotlivé dílčí vývojové etapy či vlny. Nejjednodušším přístupem bylo jednotlivé fáze očíslovat, takže se hovoří o „první“ průmyslové revoluci, později o „druhé“ průmyslové revoluci a tak dále. Prostá číslovka sice vyjádřila následnost jednotlivých etap, nicméně nevypovídala nic o charakteru a konkrétní podobě těchto fází. Dobrově podmíněným pokusem překonat tento nedostatek byla koncepce tří fází, kdy po vlastní průmyslové revoluci měla přijít technicko-vědecká revoluce (konec 19. a počátek 20. století) a po ní revoluce vědecko-technická (druhá polovina 20. století).⁸ Ani tento přístup – přes jeho úporné prosazování často z mocenských pozic – se ale neujal.

A tak se o průmyslové revoluci mluví hlavně v jejím „užším“ významu, kdy tento pojem vztahujeme na „první“, „vlastní“ či „primární“ průmyslovou revoluci, průmyslovou revoluci v užším slova smyslu. Tedy na dramatický, nesmírně dynamický, ale jen několik desetiletí trvající celospolečenský proces nástupu a rozmachu továrního a strojového průmyslu, uskutečňovaný pomocí zásadních technických a technologických vynálezů, rozhodujících převratů v ekonomice a organizaci výroby a současně doprovázený výraznými proměnami sociální struktury.

Bylo již naznačeno, že pojem industrializace je v každém případě velmi mnohvrstevný, nezahrnuje v sobě jen výrobní sféru, ale celou škálu jevů z politické i kulturně-sociální oblasti. V takzvané západní literatuře je proto často ztotožňován s pojmem kapitalismus, popřípadě oba termíny bývají nejednou zaměňovány jako ekvivalenty či vzájemně nahraditelná synonyma.

Samotný pojem kapitalismus je však rovněž víceznačný a prošel složitým vývojem. Termín „kapitál“ pochází z latinského *caput* (hlava) a v přeneseném smyslu se později výraz *capitale* začal používat k označení majetku (vícehlavé stádo). V současném chápání má pojem kapitál v zásadě trojí, co do obsahu a významu gradovanou, náplň: a) jako prostý souhrn hodnot (částka peněz); b) jako suma peněz, vydělávající další peníze; c) jako výrobní prostředek.

Mnohem nejednoznačněji je ale chápán výraz „kapitalismus“, odvozený z pojmu „kapitál“. Přes všechny výhrady, které jeho užívání provázejí, i přes jeho mnohoznačnost a nejednou i obsahovou nejasnost, zůstává zcela nesporným faktem, že analýza ekonomického vývoje společností v moderní době

(a tedy i v „dlouhém“ 19. století) se bez jeho aplikace a používání neobejde.⁹ Při analýze hospodářského vývoje novověkých společností je používání příslušného termínu nutnou skutečností – a to i u badatelů striktně odmítajících metodologii historického materialismu a programově se stavících proti této ideologii. V některých případech se dokonce zdá, že poznávací možnosti poskytované tímto pojmem dosud nejsou zdaleka vyčerpány.

Odhlédneme-li od ideologicky-politického významu pojmu kapitalismus, pak tento výraz bývá používán v zásadě ve dvojím smyslu: a) jako univerzální (střeškové) označení konkrétní historické epochy; b) jako odborný (vědecký) výraz pro konkrétní analyzované jevy. Různé skupiny historiků a ekonomů akcentují tu či onu skutečnost a zpravidla lavírují někde mezi těmito dvěma významovými rovinami.

Jak již bylo naznačeno výše, velká skupina odborníků existenci kapitalismu přímo propojuje s etapou industrializace. Je pro ně historickou epochou, v níž se stal kapitál hlavním faktorem průmyslové výroby, a kde tedy výrobu opaloval takzvaný průmyslový kapitál. Kapitalismus je pro ně pouze jiným výrazem pro moderní průmyslový systém. Některé koncepce této skupiny pak zmíněné pojetí poněkud rozšiřují, neomezují se pouze na průmysl a hovoří o obecněji pojaté produkci, přičemž vedle priority kapitálu pokládají za stejně významný i osobnostní a charakterový vklad vlastníka kapitálu – kapitalisty.

Jiná skupina historiků a ekonomů považuje pro fenomén kapitalismu za rozhodující existenci velkých podniků, tedy provozování podnikatelských aktivit ve velkém měřítku. Určujícím rysem je přitom pro ně nejen velikost podniku, ale rovněž i to, že jde o podnik výrobní. Jen takový, v jejich pojetí kapitalistický, podnik se může stát základem racionálně prováděné hospodářské činnosti provozované za účelem zisku a současně uspokojující potřeby dané společnosti.

Další velká skupina badatelů klade rovnítko mezi kapitalismem a zbožně-peněžní vztahy. Zdůrazňována zde již není samotná produkce, ale určující význam přisuzují trhu, zbožně-peněžní směně produktů. Z tohoto pojetí je tedy patrné, že takto chápaný kapitalismus pak není pouze jevem vlastním moderní době, ale zastánci těchto koncepcí objevují jeho prvky všude, kde došlo k většímu prosazení zbožně-peněžního hospodářství – ať již v raném novověku, středověku či dokonce starověku.

Poslední skupina akcentuje některé sociálně-psychologické skutečnosti a zdůrazňuje, že systémostvorným principem kapitalismu byl – vedle samotné výroby či směny – především nový způsob myšlení, specifická mentalita pod-

⁸ Uvádí J. PURŠ, *Průmyslová revoluce*, např. s. 369, 498–499.

⁹ Blíže viz Milan MYŠKA, *Kapitalismus – ano nebo ne? K dějinám slova a pojmu*, in: Milan Myška, *Problémy a metody hospodářských dějin. Část 1: Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*, Ostrava 1995, s. 5 an.

nikatelů jako nositelů „ducha kapitalismu“. Kapitalismus je pro ně jevem stejně tak materiálním, jako psychologickým. Hlavními rysy jeho nositelů byly například průbojnost, racionalizace hospodářských aktivit, šetrnost, idea oprávněnosti dosaženého zisku. Ve volné parafrázi tohoto pojetí je tedy kapitalismus dílem jedince zaujatého touhou po zisku a schopného tuto vůli uspokojit nasazením ducha hospodárnosti do svého kapitalistického podniku. Jistá část spojuje schopnost nést „ducha kapitalismu“ s nějakou konkrétní sociálně vyhraněnou skupinou – např. religiozně (protestanti, židé).

Bylo již naznačeno, že bez používání termínu „kapitalismus“ se – přes jeho odlišná chápání a z nich vyplývající významovou mnohost – v časovém období 19. století neobejdeme. Tento termín rozhodně dosud neztratil ani svou poznávací, ani svou vypovídací hodnotu. Zcela nesporně zůstává užitečným a produktivním nástrojem bádání o historických hospodářských jevech.¹⁰

Do určité míry však stále zůstává otevřenou otázkou, jaký soubor historických jevů a procesů můžeme tímto termínem pojmenovat. Jako překonané, obsahově nesprávné a zkreslující lze považovat jeho používání k označení celé historické epochy, takzvané společensko-ekonomické formace. Toto odmítnutí ovšem není snad motivováno tím, že ho v tomto smyslu používaly oficiální společenské vědy komunistické totality, ale především proto, že v takovémto pojetí postihuje velmi jednostranně, zúženě a vlastně zkresleně četné složité, mnohvrstevné a nejednou i protichůdné procesy utvářející příslušnou historickou epochu. Pouze v tom případě, že se soustředíme na vlastní ekonomický základ fungování společnosti, na její způsob výroby a formy její organizace, lze výrazu kapitalismus přiznat obsah zahrnující a určující celou epochu. Jedině v tomto významu ho lze akceptovat jako označení příslušné periody, ovšem ne jako název celého historicko-faktického komplexu či globálního historického procesu, ale pouze jako pojmenování jeho ekonomického segmentu.

Termín kapitalismus má bezesporu svůj význam a své nezastupitelné místo v hospodářsko-historické analýze novověku, kdy je ho možné používat k označení konkrétního systému hospodářství (hospodářské soustavy) se specifickým systémem fungování, který umožňuje materiální existenci moderní či modernizující se společnosti. Charakteristickými rysy tohoto systému ekonomiky jsou např. existence kapitálu jako prostředku výroby; dále existence výrobních podniků patřičné velikosti a struktury, orientujících se na trh; rozvinutá tržní ekonomika, v níž je zbožím i lidská práce; v neposlední řadě i přítomnost specifické mentality, již je vlastní ekonomická racionálnost a touha po zisku, a to u významné části populace.

¹⁰ Milan MYŠKA, *Nabradíme termín „kapitalismus“?*, in: Listy katedry historie a Historického klubu – počta Hradec Králové 1993, č. 4, s. 40–44.

V české historiografii druhé poloviny 20. století získal pojem kapitalismus ideologicko-politické zabarvení. Relativně „pokrokový“ charakter, přiznávaný nejrůznějším „kapitalistickým“ jevům z konce 18. či první poloviny 19. století, byl postupně nahrazován silící ideologicky motivovanou pejorativací podobných jevů pozdějších, kdy již zřetelněji krystalizovala podoba kapitalistů jako budoucího „třídního nepřítele“. Čím blíže přítomnosti ony skutečnosti označované jako kapitalismus (kapitál, kapitalista) byly, tím silnější dehonestující nálepku a stigma nesly.

Jistá nedůvěra v pojem kapitalismus, přetrvávající pocit jeho politického podbarvení a tedy odborné nekorektnosti, přetrvává v naší historiografii dodnes. Snaha vyhnout se tomuto dříve ideologicky zprofanovanému termínu vede k frekventovanému užívání náhražkových opisných výrazů, jako například „tržní ekonomika“, „moderní způsob výroby“, „podnikatelský duch“ či „prostředí“. Tedy výrazů ideologicky sice téměř neutrálních, ale pro analyzované skutečnosti nejednou ne zcela přesných a případných. Je úkolem mladší generace, nezátížené minulým chápáním pojmu kapitalismus, eventuálně úkolem širší, obecnější recepce výsledků a věcně chápaného pojmosloví západní historiografie, očistit a rehabilitovat zmíněný nesporně funkční, oprávněný a v řadě případů obtížně nahraditelný termín.¹¹

V každém případě lze pojmu kapitalismus použít pro označení hospodářského systému, který ze všech ekonomických soustav, jež se až dosud v historii objevily, projevil největší schopnost využít existujících podmínek k maximalizaci produkce a vedl k racionálnímu rozdělování relativně omezených zdrojů. Ve společenské sféře vytvořil nejpříznivější podmínky pro fungování občanské společnosti, založené na principech demokracie a široce založené samosprávy. A to bez ohledu na to, že ne vždy se daří harmonizovat produkční potřeby s některými specifickými nároky sociálními a v poslední době i ekologickými.

Ekonomika jako celek bývá již mnoho desetiletí dělena na tři oblasti, sektory, které se odlišují předmětem a náplní činnosti, používanou technologií a organizací. Vedle primárního sektoru, zahrnujícího především zemědělství, tedy produkci potravin a základních organických surovin, odlišujeme sekundární sektor („průmysl“) a sektor terciární („služby“). Pojmu sekundární sektor je tedy někdy používáno jako synonyma pro „průmysl“ nebo „průmyslový sektor“. Rozsah výrobních činností, zahrnovaných do sekundárního sektoru, je ale ve skutečnosti mnohem širší – obsahově i časově (historicky).¹²

Sekundární sektor má totiž svůj původ již v druhé společenské dělbě práce, v jejímž rámci došlo k oddělení produkčního zpracování surovin od vlastní,

¹¹ Tamtéž.

¹² Podrobný rozbor přináší M. MYŠKA, *Metody a problémy. Část 1*, s. 15 an.

primární zemědělské výroby. V důsledku tohoto procesu se začala vyvíjet „ne-agrární“ výroba – a to původně od jednoduchých forem rukodělné výroby, přes institucionálně podchycené a organizované řemeslnické formy, dále nejrůznější manufaktury a nákladnický systém, až po již skutečně „industriální“ továrny.

Poměrně časté ztotožnění sekundárního sektoru s průmyslovou výrobou je tedy hrubým zjednodušením a zkreslením. Ekonomický „sekundér“ se vyvíjel mnohem déle než samotný průmysl. Proměny jeho jednotlivých forem (v podobě různých podob domácí či řemeslné výroby), od relativně velmi jednoduchých a prostých až k těm nejsložitějším, lze sledovat již od starověku, přes středověk a pochopitelně i raný novověk, a probíhají prakticky dodnes. Na druhé straně je však třeba přiznat, že ačkoliv velká část historického vývoje sekundárního sektoru se nachází mimo náš chronologický záběr, v námi sledovaném období, v „dlouhém“ devatenáctém století, má jisté překrývání termínu sekundární sektor s pojmem „průmysl“ či „průmyslová výroba“ asi největší opodstatnění.

Na tomto místě je třeba upozornit na drobné zádrhele historického výzkumu vývoje sekundárního sektoru. Bylo již naznačeno, že nejde o termín historický, ale nově, uměle vytvořený ekonomickým badáním teprve někdy v průběhu minulého století. Podle kritérií běžně přijímaných v současnosti jím rozumíme rukodělné a průmyslové zhotovování statků a průmyslově organizovanou přípravu předpokladů pro výrobu (suroviny, energie). Vzhledem k potřebné aplikaci novodobých průmyslových technologií i výrobních technik jsou často do tohoto sektoru zahrnovány i spoje a doprava. V této souvislosti je třeba mít dobře na paměti, že v počátečních fázích moderní industrializace byly v našich zemích ve vymezení sekundárního sektoru značné rozdíly a nejednoznačnosti. Například hornictví a hutní prvovýroba byly ve statistikách hospodářské činnosti habsburské monarchie vykazovány jako součást zemědělských statistik. Tyto obory byly také kompetenčně podřízeny zemědělským úřadům, konkrétně ministerstvu zemědělství, spadaly nikoliv do sekundárního, ale do primárního sektoru. V tomto případě tedy platí jedna ze základních pouček historického badání, a sice že jazyk pramenů je třeba velmi citlivě převádět do jazyka vědy.

IV.2. Proto-industrializace: počátek industrializace, nebo svébytný jev?

Od sedmdesátých let 20. století se hospodářsky orientovaná historiografie musela začít vyrovnávat s novým pojmem – proto-industrializace. Poměrně rozsáhlé diskuse o něm, jeho náplni a významu přinesly nové hlubší pohledy

na dosud nejednou poněkud schematicky pojímané období „přechodu od feudalismu ke kapitalismu“ či na přechodný charakter „manufakturního stádia kapitalismu“. Inspirací pro formulaci tohoto nového pojmu byl krátce předtím definovaný termín proto-továrna (proto-factory). Zanedlouho poté byl pak na základě analýzy hospodářského vývoje v západní Evropě v 17. a 18. století, konkrétně ve Flandrech, uveden do odborné rozpravy širší typologický pojem, proto-industrializace, který měl označovat první fázi industrializačního procesu.

Tato první koncepce tedy vycházela především ze situace v západní Evropě. Na poměry v našich zemích, stejně jako na další rozsáhlé oblasti střední, jihovýchodní a východní Evropy, bylo tuto prvotní podobu nového pojmu možné aplikovat jen z velmi malé části. Nicméně toto původně velmi úzké a specifické chápání celé koncepce se díky široké diskusi mnoha dalších odborníků začalo postupně rozšiřovat, až některá pojetí již zřetelně reflektovala zvláštní rysy středo- a východoevropského historického vývoje, a byla proto – s jistými výhradami – akceptovatelná i na některé dílčí oblasti našich dějin. Z naší historiografie se do formování nových přístupů zapojili Arnošt Klíma a především Milan Myška, který také vývoj celé diskuse o proto-industrializaci několikrát přehledně shrnul.¹³ Zřetelně ve svých přehledech poukázal na fakt, že v průběhu zmíněné odborné debaty postupně vzniklo vlastně několik vzájemně dosti odlišných pojetí proto-industrializace. Některá z nich lze uplatnit na vývoj v našich zemích více, jiná jen se značnými výhradami.

V původní koncepci formulované americkým historikem F. F. Mendelsem byl za základní znak proto-industrializace považován rychlý růst tradičními formami organizovaného, tržně orientovaného převážně venkovského „průmyslu“ (Gewerbe).¹⁴ Důsledkem této skutečnosti bylo, že v řadě evropských zemí došlo v 16. až 18. století k regionální diferenciaci. Na jedné straně se vytvořily oblasti, v nichž se – vedle běžné agrární produkce, orientované ovšem především jen na místní spotřebu – ve stále větší míře uplatňovala jako vedlejší zdroj obživy zemědělsky nesoběstačných vrstev populace venkovská průmyslová výroba, převážně sice textilní, ale i jinak orientovaná – např. na produkci drobných dřevěných předmětů denní potřeby, bižuterie či drobného kovového zboží. Na druhé straně vznikaly oblasti s vysloveně tržně orientovaným zemědělstvím. V oblastech, kde se začala podomácky provozovaná venkovská průmyslová výroba zintenzivňovat a koncentrovat (pro-

¹³ Arnošt KLÍMA, *Probleme der Proto-Industrie in Böhmen zur Zeit Maria Theresias*, in: Arnošt Klíma, *Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th-19th Centuries*, Prague 1991, s. 99–116. Milan MYŠKA, *Proto-industrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu)*, Český časopis historický 92, 1994, s. 759–774.

¹⁴ Franklin Frits MENDELS, *Proto-Industrialization: the First Phase of the Industrialization Process*, *Journal of Economic History* 32, 1972, s. 241–261.

bíhala zde jakási industrializace bez mechanizace a urbanizace), mohly za určitých okolností vzniknout příznivé podmínky pro nástup moderního továrního průmyslu. Tento zvláštní typ industrializace, zatím chápaný jako první fáze jednoho kompaktního procesu, vykazoval značnou podobnost s „řádnou“ industrializací v řadě bodů, mimo jiné i svými demografickými důsledky, především rychlejším populačním růstem. Příčinou byla – při zachování přibližně shodné mortality jako v agrárních oblastech – především vyšší natalita. Té se dosahovalo zejména vyšší sňatečností, snižováním věku, ve kterém muži a ženy uzavírali první sňatek – to bylo způsobeno lepším a ranějším hospodářským zajištěním snoubenců –, a prodlužováním doby aktivní fertility. To všechno jsou rysy shodné s populačními zvyklostmi moderních industrializovaných regionů.

Novou fází ve vývoji pojmu proto-industrializace znamenal vstup skupiny německých autorů, kteří již v názvu své práce z konce sedmdesátých let pro zmíněný jev záměrně použili zdánlivě paradoxní, nicméně poměrně výstižné označení „industrializace před industrializací“.¹⁵ Tým z Göttingen navázal na původní koncepci, ale dále ji rozšířil a doplnil o nové aspekty. Podle zmíněných německých autorů tedy byla proto-industrializace procesem vytváření venkovských regionů, v nichž velký díl obyvatelstva zcela nebo v podstatné míře žil z průmyslové (gewerbliche) hromadné produkce pro širší než pouze regionální, většinou dokonce mezinárodní trhy. Tento klíčový důraz na zcela zásadní úlohu nadregionálních či zahraničních trhů vycházel z předpokladu, že vnitřní (regionální) trh svou kapacitou a nízkou mírou přizpůsobivosti nebyl schopen uvést proto-industrializační proces do chodu. Pouze tam, kde většina výrobků byla určena pro zahraniční trhy, bylo možné se vyhnout nepříznivým důsledkům lokálních, většinou sklizňových krizí, a tedy i výkyvům koupěschopné poptávky. Na druhé straně zase bylo možno vyrovnávat výkyvy zahraniční poptávky regulací dodávek na vnitřní regionální trh. Zmínění autoři tak konstatovali, že v jejich pojetí stojí proto-průmysl mezi dvěma světy – úzkým světem vesnice a všechny hranice překračujícím světem obchodu; anebo jinak – mezi agrárním hospodářstvím a obchodním kapitalismem. Funkce zahraničních trhů spočívala zejména v tom, že prostřednictvím obchodního kapitálu probudily k životu obrovský, dosud nevyužitý výrobní potenciál vesnické společnosti. Ovšem právě tento snad až příliš velký, ba přímo konstitutivní význam, který göttingenská skupina přikládala nadregionálním nebo zahraničním trhům a zahraniční poptávce vůbec, se posléze stal hlavním předmětem kritiky její proto-industrializační koncepce.

¹⁵ Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1978.

Obsah pojmu proto-industrializace byl dále zpřesněn a rozšířen počátkem osmdesátých let 20. století na světovém kongresu hospodářských historiků v Budapešti. Bylo zde zdůrazněno, že proto-industrializace není prostou expanzí tržně orientovaného venkovského průmyslu, ale uplatňuje se pouze tam, kde se objevují důkazy souběžného komerčního rozvoje zemědělství. Proto – ne všechny případy venkovské průmyslové expanze jsou již případy proto-industrializace. Tam, kde tato venkovská industrializace sloužila výhradně místním či nejvýše meziregionálním trhům, skončila taková expanze dříve nebo později ve slepé uličce a rozhodně nevedla k moderní tovární industrializaci. Takovýto typ industrializace se vlivem své konzervativní setrvačnosti naopak obvykle stával brzdou nástupu moderního továrního kapitalismu.

Další zpřesnění se týkalo nového chápání úlohy měst a příznání většího významu centralizovaným formám výroby. Původní vize vycházely z toho, že řemeslná výroba ve městech byla natolik svázána a limitována cechovními bariérami, monopoly a omezeními, že přestala stačit vzrůstající poptávce po výrobcích, a proto zčásti přesídlila na venkov, kam cechovní omezení nedosahovala. V původní koncepci proto-industrializace tak byla úloha měst výrazně podceněna. Rehabilitace role města v procesu proto-industrializace byla posléze nalezena tam, kde původně nebyla hledána – ne ve vlastní výrobě, v její kvalitě či rozsahu, ale v organizační roli města, v tom, že většinou právě z měst byla proto-industrializace v regionu řízena a koordinována, a to prostřednictvím městských trhů a obchodníků.¹⁶ Jak bylo přesvědčivě dokladováno, byla to právě města, jejichž obchodníci při existenci nákladnického systému řídili rozptýlenou venkovskou výrobu; byla to města, kam venkovští výrobci, nezávislí na kupním systému, přinášeli na trh své výrobky; kde se soustřeďovaly dílny, ve kterých se prováděly některé, zpravidla konečné úpravy výrobků (apretace), tedy procesy, které byly nejnáročnější na kapitálové investice i na odborné znalosti a dovednosti a kde se vytvářela největší část nadhodnoty; kde sídlili velkoobchodníci, kteří zboží shromažďovali a expedovali do jiných regionů; kde se realizovaly přebytky venkovských zemědělců a zajišťovala výživa neagrární populace, městské, ale částečně i proto-průmyslové.

Jak již bylo naznačeno, větší význam byl rovněž přiznán centralizovaným formám předtovární průmyslové výroby, tedy takovým výrobnám, kde pomocí ručních nástrojů nebo jednoduchých strojů pracovaly větší skupiny výrobců na jednom místě, za přímého řízení podnikatelem nebo jeho dílovedoucím, tedy v centralizovaných manufakturách nebo proto-továrnách. Ty obvykle fungovaly v těsné návaznosti na rozptýlené domácí průmyslové výrobě – buď jí poskytovaly polotovary (přízi, skleněnou hmotu, technické železo apod.),

¹⁶ Např. Helga SCHULTZ, *Handwerker, Kaufleute, Bankiers. Wirtschaftsgeschichte Europas 1500–1800*, Frankfurt am Main 1997.

nebo pečovaly o dokončovací fáze výrobního procesu (valchování, barvení, bílení, mandlování ad.).

Vedle formulování a nástinu jednotlivých víceméně konkrétních rysů a projevů proto-industrializace se ovšem brzy ukázala zcela klíčovou otázka jejího kauzálního vztahu k vlastní industrializaci. Původní koncepce označovaly proto-industrializaci zcela jednoznačně za první fázi celkového industrializačního procesu. Zanedlouho se však – z původních snah o podchycení a pojmenování změn venkovských oblastí – začalo pojmání zmíněného termínu přesouvat do roviny celých epoch, tedy včetně širokých otázek ekonomicko-technického a sociálně-kulturního vývoje.

Poměrně brzo se tak objevily názory, které považovaly za nutné odlišit proto-industrializaci od rané fáze vlastního industrializačního procesu, tedy od té etapy, kdy se začíná prosazovat moderní model industrializace, jehož podstatou je používání pracovních a pohonných strojů a tovární organizace výroby. Proto byla proto-industrializace označována jako „industrializace před továrním systémem“. Již zmíněná göttingenská skupina chtěla svým paradoxním označením „industrializace před industrializací“ varovat před směřováním proto-industrializace a rané industrializace. Samotné proto-industrializaci následně přiznávají jiný, mnohem větší význam, než že je pouhým vývojovým předstupněm moderní industrializace. Považují ji za součást transformačního procesu, v němž se evropská agrární společnost přeměnila ve společnost průmyslového kapitalismu. Je pro ně periodou, v níž zanikající jevy staré formace vrůstaly v podstatnou, strukturní součást vznikajícího kapitalismu. Měla tak zcela specifickou podobu, která ji odlišovala od rozvinutého kapitalismu průmyslového. Proto-industrializaci tedy chápou jako periodu, jejíž podstata spočívá v systémovém přechodu, kdy však vývoj mohl ještě ustrnout nebo se dokonce zvrátit zpět. Tedy za etapu sice směřující k vlastní moderní industrializaci, nicméně nacházející se ještě před pomyslnou čarou ireversibility ekonomického vývoje.

Pohled zmíněné trojice německých historiků¹⁷ ovšem ne vždy dostatečně přihlížel ke specifčnosti a proměnlivosti evropského historického vývoje, zejména ke specifickým sociálně-ekonomického vývoje střední a východní Evropy, nedoceníl správný význam intenzity a podoby obnovených feudálních vztahů. Z hlediska našich zemí – stejně jako ostatních oblastí, kde se v 17. a 18. století znovu prosadily zostřené formy poddanství – se ukázala jejich koncepce jako nepřiměřená. Konkrétní výzkumy totiž ukázaly, že jak v Čechách, tak snad ještě více na Moravě a Slezsku se i šlechta aktivně zapojovala do proto-industrializačního podnikání, a to tak, že ho na svých domíniích financovala, či přímo organizovala. Podnikání šlechty indukovalo v mnoha

¹⁷ P. KRIEDTE – H. MEDICK – J. SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*.

případech obdobné efekty, jakých se dosahovalo v zemích „klasické“ proto-industrializace s dominantním postavením obchodního kapitálu.¹⁸

Většina novějších koncepcí proto-industrializace bere v úvahu jak sociálně demografické aspekty historického vývoje, tak i jeho geograficko-krajinné determinanty. Vychází přitom z předpokladu, že proto-průmysl se formoval především v takových oblastech, které se vyznačovaly přírodními podmínkami, nevhodnými pro rozvíjení zemědělství. Je skutečně faktem, že velká část evropských proto-industrializačních oblastí se nacházela v podhorských oblastech. Tato teze koreluje i s vývojem v našich zemích, kde se regiony s největšími ambicemi na označení „proto-industrializace“ nacházely především v zemědělsky nevhodných oblastech. To platí o obou oborech z proto-industrializačního hlediska u nás nejrozvinutějších – textilnictví (podhorské až vysloveně horské části severních a severozápadních Čech a severní Moravy) i železářství (lesnaté oblasti Křivoklátska, střední Krušnohorská či podhůří Jeseníků).

Demografickou determinantou pak bylo, že proto-průmysl se podle většiny těchto koncepcí formoval v krajích s takovou sociální strukturou, v níž převažovaly vrstvy obyvatelstva neschopné uživit se vlastní rolnickou činností na svých drobných domkářských hospodářstvích a které tak nutně potřebovaly – alespoň v době vegetačního klidu – doplňkové zdroje obživy mimo agrární sektor. I tato teze je plně platná v našich zemích. Kromě výše zmíněných regionů sem lze zařadit i širokou oblast Pošumaví. Současně je ovšem třeba dodat, že tato skutečnost není pouze a výlučně záležitostí proto-industrializace, ale v modifikovaných podobách se objevuje i v dalších obdobích a etapách.

I když obě výše zmíněné teze v zásadě platí, nelze ani v tomto případě setrávat na zjednodušených a jednostranných modelech. Existuje řada výzkumných prací, které prokázaly, že proto-industrializační aktivity se neobjevily pouze a jen v krajinách s horským či podhorským zemědělstvím, ale že se někdy prosadily také v obilnářských oblastech nebo krajinách s úrodnou půdou a relativně příhodnými klimatickými podmínkami. V Čechách to bylo například na Rokycansku, na Moravě pak na Konicku a Prostějovsku.

Také dosažení vysokého stupně pauperizace obyvatelstva nemuselo být nutnou podmínkou nástupu proto-industrializace. V každém případě proto-industrializace nepůsobila na dynamiku sociální struktury obyvatelstva pouze jednosměrně. Nevedla totiž automaticky ke zvyšování počtu průmyslově činných domkářských domácností s malou výměrou půdy, ale naopak často

¹⁸ Tématu šlechtického podnikání je nejnověji věnován sborník Jiří BRŇOVJÁK – Aleš ZÁŘICKÝ (edd.), *Šlechtic podnikatelem – podnikatel šlechticem. Šlechta a podnikání v českých zemích v 18. – 19. století*, Ostrava 2008.

tomuto proletarizování venkova bránila nebo je alespoň udržovala v přijatelné míře. Vytváření vrstvy sociálních nositelů proto-industrializace se tak u nás v žádném případě nedálo cestou vyvlastňování venkovských producentů a rozrušováním vžitě, v zásadě selsky determinované vesnické struktury. Proto lze specifický způsob utváření proto-industriální struktury charakterizovat jako postupné pronikání prvků domácího průmyslu do tradiční agrární (selské) rodinné struktury.

Jak již bylo naznačeno (a jak ostatně vyplývá i z názvu této kapitoly), zcela zásadní problém představuje otázka kontinuity či diskontinuity mezi proto-industrializací a nástupem moderní industrializace.¹⁹ V původní výkladové podobě zmíněného fenoménu byla jednoznačně vyslovena teze, že proto-industrializace vytvářela podmínky pro přechod k průmyslové revoluci, že však tato možnost se realizovala pouze tehdy, když byly přítomny určité specifické podmínky. Byly tak vytvořeny tři alternativy dalšího vývoje proto-industriálních regionů:

1. Bezprostřední kontinuita mezi proto-industrializací a industrializací nastupovala pouze v první, v podstatě „textilní“ fázi industrializace. Naopak zpravidla chyběla ve fázi, jejímž nositelem byl těžký průmysl (například hutnictví železa a zpracování neželezných kovů).

2. V podmínkách takzvané následné („opozděné“) industrializace, tedy prakticky ve většině evropských zemí (vyjma Anglie a několika ojedinělých západoevropských regionů), mohla etapa proto-industrializace zcela chybět, protože podněty k industrializaci nemusely být vnitřní, ale mohly přicházet zvenčí, jako například prostřednictvím imitace anglické průmyslové revoluce.

3. V těch proto-industrializačních regionech, v nichž v období vzniku a formování moderních industrializačních oblastí chyběly potřebné specifické historicko-sociální podmínky, vyústil vývoj posléze v de-industrializaci.

Původní představa o příbuznosti, a tudíž snadné přestupnosti z jedné fáze do druhé, tedy chápání proto-industrializace jako řádného předstupně moderní industrializace, byla výrazně změněna i pohledem akcentujícím některé technicko-ekonomické aspekty. Proto-industrializace byla charakterizována jako takový typ ekonomického růstu, který vycházel z neměnné nebo jen pomalu se proměňující produktivity práce a nasazení kapitálu. V této vývojové fázi totiž ve funkci hybatele růstu prakticky absentoval technický pokrok, směřující k vzestupu produktivity. Příslušné inovace, které podněcovaly proto-industrializační hospodářský růst, neměly charakter technologický, jak je typické pro období průmyslové revoluce, ale většinou zcela jiný, můžeme říci produkční, například v podobě zavádění nového sortimentu výrobků, nového dezénu, způsobů apretace ap. Neexistence technologických změn, popřípadě

jejich slabá úroveň, ovšem neznamenal, že pokrok produktivity byl pro rozvoj procesu nevýznamný či nepodstatný.

Relativně mnohem jednodušší byla odpověď na otázku, jak a čím proto-industrializace umožnila moderní zprůměrnění, jaké základy položila pro nadcházející kapitalistickou industrializaci. V tomto směru lze najít řadu bodů, na nichž se velká část odborníků shodne.²⁰

1. Prostřednictvím takzvaného nákladnického systému – pro proto-industrializaci zcela charakteristické formy organizace výroby – se realizovalo pronikání kapitálu ze sféry oběhu do sféry výroby, tedy jeden z předpokladů vzniku centralizované kapitalistické průmyslové výroby.

2. V procesu proto-industrializace se zformovala síť lokálních, národních a mezinárodních trhů, na niž mohla moderní industrializace s úspěchem navázat.

3. V průběhu proto-industrializace se zformoval vztah podřízenosti agrárních regionů krajům se zahuštěnou venkovskou průmyslovou výrobou. U nás to byly například vnitrozemské oblasti sousedící s podhorskými regiony (například Podkrkonoší či Podkrušnohoří), realizující velkou část své zemědělské produkce právě v proto-industriálních textilních oblastech. Budoucí průmyslové regiony éry průmyslové revoluce tak s předstihem získaly zemědělské zázemí, zásobující jejich populaci potravinami.

4. V proto-průmyslu se zrodila vrstva kupců nákladníků, zprostředkovatelů a drobných podnikatelů, kteří akumulovali kapitál a v důsledku toho měli šanci stát se nositeli industrializace. (Nutno ovšem přitom zdůraznit, že sociální základna moderního podnikatelstva průmyslové éry byla mnohem širší.)

5. Velmi významným faktorem bylo, že proto-industrializace se v řadě případů podílela na vytváření rezervoáru pracovních sil, z něž pak mohly čerpat první továrny. Tato teze má ovšem řadu omezení. Přeměna proto-industriálního domácího výrobce v továrního dělníka byla ve skutečnosti procesem složitým a vnitřně rozporupným. Pracovní podmínky a způsob života obou skupin totiž oddělovala hluboká propast.

V řadě výrobních oborů se přitom odehrály neobyčejně významné změny. Například v textilnictví, které představovalo patrně nejdůležitější a vskutku nosné odvětví jak proto-industrializace, tak i průmyslové revoluce, došlo při přechodu k tovární strojové výrobě ke strukturální přestavbě vrstvy bezprostředních výrobců dokonce i z hlediska pohlaví. Zatímco totiž domácí tkalcovství bylo doménou převážně dospělých mužů, haly prvních mechanických tkalcoven zaplňovaly především osoby ženského pohlaví, dělnice.

Poměrně významné a ne vždy ještě zcela doceněné byly rozdíly a následné zábrany v oblasti zvykového chování a mentalit. Bezprostřední výrobce

¹⁹ M. MYŠKA, *Proto-industrializace. (Čtvrtstoletá bilance)*, s. 762 an.

²⁰ M. MYŠKA, *Problémy a metody. Část 1*, s. 48 an.

v proto-industriálním systému obvykle pracoval v domě, ve kterém současně bydlil se svou rodinou, měl jistou volnost ve volbě denní doby, kdy pracoval a kdy chtěl odpočívat, nechyběla ani možnost zapojovat do pracovního procesu ostatní členy rodiny. Přejedem do továrny se podmínky výrazně měnily – pracoviště se prostorově oddělilo od bydliště, dělník se musel podřítit rytmu fungování továrny a tvrdé pracovní kázní. Tyto mentální zábrany se stávaly vážnou bariérou transformace proto-průmyslu v moderní tovární průmysl, nebo alespoň tento proces výrazně zpomalily. Je ovšem třeba zdůraznit, že podobné mentální limity se objevovaly i v pozdější době, při přeměně řemeslnictva v tovární dělníky. Zdánlivě vyšší sociální status samostatného výrobce často dlouho motivoval tvrdošijné snahy udržet vlastní živnost, a to i přes zjevné sociálně-ekonomické nevýhody: materiální úroveň drobných řemeslníků byla často horší než postavení dobrých dělníků, dále to byla ekonomická nevyhnutelnost drobných řemeslníků pracovat často celý den i o svátcích či nutnost zapojit do výrobní činnosti i ostatní členy rodiny.

Možnost progresu proto-industriálního regionu a jeho přeměnu v oblast moderní industrializace, či naopak jeho regrese a následnou de-industrializaci, ovlivňovala i řada dalších, jak vnějších, tak pochopitelně i vnitřních faktorů. Z vnějších faktorů to bylo především udržení nebo naopak opuštění příslušných cílových trhů, tedy trhů nadregionálních, respektive zahraničních. Ztráta poptávky po výrobcích příslušného proto-průmyslu mohla vést k zániku proto-industriálních oblastí nebo se stát rozhodující překážkou jejich postupné přeměny v regiony moderní industrializace. Nemuselo přitom vždy jít o absolutní ztrátu poptávky, mnohdy stačila pouze změna její struktury. Zdaleka ne všechny proto-industriální regiony měly dostatek vnitřní síly, aby byly schopné zareagovat na proměnu struktury poptávky pohotovými přizpůsobením své výrobní struktury. Patrné je to například v oblastech orientovaných na výrobu lněných tkanin při změně poptávky směrem k bavlněným látkám.

Z vnitřních faktorů bývá považován za významnou překážku konverze proto-průmyslu v tovární průmysl nadbytek levných pracovních sil. Levnost a přebytek pracovních sil nabízených na trhu práce nemotivovaly podnikatelstvo k investicím do drahých a někdy technicky náročných strojů. Domácký dělník za ručním stavem často pracoval s nižšími výrobními náklady než tovární dělník za mechanickým tkalcovským stojem. Nadbytek levné pracovní síly tak působil jako brzda technických inovací spojených se zaváděním kapitálově náročných, práci šetřících technologií. Mezi vnitřními příčinami regrese proto-industriálních regionů nelze opominout ani nedostatečný rozvoj infrastruktury.

Důležitým faktorem pro rozvoj proto-industrializace bylo vzájemné funkční doplnění a propojení proto-industrializovaného regionu s agrárními oblastmi. Rovněž při konverzi proto-industriálních regionů v oblasti tovární

industrializace hrál agrární sektor strategickou funkci. Dynamiku dalšího progresivního vývoje proto-industriálních oblastí ve střední Evropě ovlivňovaly ovšem také různé přežitky feudálního systému, jako bylo například omezení pohybu pracovní síly nebo únik kapitálu shromážděného v proto-průmyslu do agrárního sektoru.

Všechny výše nastíněné teze a problémy, v teoretických formulacích poměrně jasné a přehledné, je ovšem třeba neustále ověřovat a prověřovat v konkrétně lokalizovaných historických studiích, podrobně analyzujících určitou oblast a určité období. Celkově můžeme blíže definovat čtyři základní modely přeměny a dalšího vývoje původně proto-industriálních regionů.²¹

První model představuje situaci, kdy se proto-industriální oblast působením příznivých podmínek bezprostředně přeměnila v region moderního průmyslu, v němž se produkce postupně soustřeďovala do několika center. Touto cestou šly v českých zemích mnohé proto-industriální textilní oblasti (např. Liberecko, v některých regionech ovšem proběhla tato konverze s jistým, někdy dosti značným zpožděním – například na Náchodsku, či v nevelké textilní proto-industriální oblasti v okolí Místku a Frýdku).

V druhém modelu proces konverze sice nastoupil, ale nebyl přímočarý. Provázely ho krize, dočasná stagnace, někdy i časově omezená de-industrializace. Taková situace nastala například na území někdejšího pruského Slezska, konkrétně v severním podhůří Krkonoš. Průmyslová revoluce se zde sice prosadila, ale až po krizemi vyplněném přechodném období.

Třetí model spočívá v tom, že se proto-industriální regiony de-industrializovaly, přičemž se ale jejich produkce přeorientovala na tržní zemědělství. Docházelo k tomu obvykle v místech, kde se proto-průmyslová základna ukázala jako slabá na to, aby byla s to vytvořit odpovídající bázi moderní industrializace. Na druhé straně ovšem bylo podmínkou, že bonita půdy a klimatické podmínky umožňovaly rozvoj alespoň některého odvětví tržního zemědělství. Takové případy nastávaly zpravidla tam, kde se v sousedství rozvíjely průmyslové oblasti tovární nebo báňské produkce s nenasyceným trhem potravin pro populaci pracující v průmyslu. Historické uplatnění tohoto modelu ovšem podvazovala skutečnost, že většina proto-industriálních regionů se rozvíjela v podhorských oblastech s nevhodnými půdními a klimatickými podmínkami pro komerční zemědělství – tedy již v době jejich vzniku zde fungoval kauzální vztah mezi přírodními podmínkami a typem obživy populace. Přesto můžeme v našich zemích najít vhodné příklady, mezi něž lze zařadit některé regiony z okolí Brna, v Čechách pak například Rokycansko ve vztahu k Plzni či severovýchodní Křivoklátsko ve vztahu ke Kladnu, byť v těchto případech jde spíše o záležitosti poněkud pozdější. Tento typ konverze

²¹ M. MYŠKA, *Problémy a metody. Část 1*, s. 120.

se mohl vyskytovat i ve zmíněných podhorských případech, kdy v okolí vznikla velká průmyslová aglomerace a agrární zázemí mělo šanci orientovat se na takzvané mléčné hospodářství, jako v okrajových částech Liberecka.

Ve čtvrtém modelu se proto-industriální regiony de-industrializovaly, a to například vlivem ztráty kontaktů s nadregionálními nebo zahraničními trhy; nepříznivé přírodní podmínky jim současně neumožňovaly přechod na substituční zdroje obživy v tržně zaměřeném zemědělství, ať při produkci potravin nebo průmyslových plodin a surovinových zdrojů. Tyto oblasti rychle ztrácely pracovní příležitosti, staly se zdrojem pracovních sil pro nově se konstituující průmyslová centra a vylidňovaly se (Křivoklátsko, okrajové oblasti Rokycanska či Podbrdsko, později Svitavsko).

Uvedený modelový systém jistě nepostrádá vnitřní logiku. Přes jen námatkou uvedené příklady však bude třeba jeho nosnost dále prověřovat řadou konkrétních historických výzkumů. Můžeme však konstatovat, že vyvrátil původní teze a představy o proto-industrializaci jako první – a tedy nezbytné – fázi moderního industrializačního procesu. Jinými slovy, moderní kapitalistická industrializace na bázi strojového, továrně organizovaného průmyslu mohla nastat i v těch oblastech, které neprošly etapou proto-industrializace.

Současné pojetí proto-industrializace se tak do značné míry odchýlilo nejen od původních představ, které tento fenomén chápaly jako první, úvodní či nástupní fázi industrializace. Dnes zmíněnému jevu přikládáme funkci důležitého, byť rozhodně ne nutného předstupně industrializačního procesu, významného momentu formačního procesu industriálního, popřípadě kapitalistického systému hospodářství, nicméně momentu stojícího vně tohoto procesu a bez nutně podmíněných kauzálních vazeb.²²

Nejdůležitějším oborem proto-průmyslu bylo v českých zemích – podobně jako jinde v Evropě – textilnictví.²³ Podle výchozí suroviny se dělilo na tři hlavní odvětví: plátenictví (zpracování lnu), soukenictví (zpracování ovčí stříže, vlny) a bavlnářství (zpracování vláken původem exotické suroviny – bavlny). Posledně zmíněné odvětví se však v proto-industriálních souvislostech objevuje jen zčásti a je spojeno především s nástupem vlastní industrializace.

Podle technologického postupu zpracování příslušné suroviny se pak každé z textilních odvětví dělí na jednotlivé výrobní fáze – předení (přetváření původní suroviny ve vlákno), tkaní (zhotovování textilie) a posléze závěrečná úprava příslušného výrobku (bělení, apretace, barvení, potiskování). Jak jednotlivá textilní odvětví, tak i jednotlivé výrobní fáze se vyvíjely relativně samostatně. Jejich začleňování do proto-industriálního, stejně jako do industriál-

ního systému výroby probíhalo odděleně a relativně samostatně, nezávisle na historických či výrobně-technických posloupnostech a návaznostech, a často dokonce proti jejich směru.

Tradičně prvním a nejdůležitějším textilním oborem bylo v našich zemích plátenictví. To se celá dlouhá desetiletí 18. století provozovalo hlavně v poměrně rozsáhlých oblastech severních a severovýchodních Čech, dále na severní Moravě a v přilehlých oblastech Slezska. Plátenictví se prakticky až do poloviny 19. století opíralo především o domácí práci desítek tisíců přadláků a tkalců ve venkovských chalupách, pro něž bylo předení a tkaní jen jedním ze zdrojů obživy, zatímco druhý představovalo zemědělství. Zpracování lnu původně probíhalo hlavně v měsících, kdy nebyly polní práce. To poměrně přesně odpovídá jedné z výše uvedených charakteristik proto-industriálních modelů.

Samotná domácí výroba plátna, užitkovávající domácí produkci lnu a provozovaná na primitivních přeslicích, kolovratech a stavech, se samozřejmě objevila již mnohem dříve. Jako rozšířený domácí průmysl pracující i pro obchod se plátenictví rozvíjí na Šluknovsku a Rumbursku zhruba od počátku 16. století; plátenický cech například v Liberci vznikl roku 1588. Teprve 18. století ale osvobodilo výrobu plátna od pout cechovní reglementace. Již roku 1740 bylo předení lnu a tkaní plátna mimo města prohlášeno za svobodnou živnost a brzy i v městech pracovali tkalci, kteří stáli mimo cechovní rámeček. Již v polovině 18. století vznikaly – zvláště na Trutnovsku, ale rovněž i na dalších místech Čech a Moravy – četné plátenické manufaktury a obchody, vyvážející toto zboží až do Ruska a Orientu. Koncem 18. století dosáhlo české plátenictví vrcholu, pak ale konkurence jiných textilních odvětví (bavlnářství), stejně jako pozdější neméně tíživá konkurence cizího, zejména irského, plátna způsobila postupný úpadek tohoto odvětví. Nejlukrativnější výrobní fáze – konečná úprava plátna – byla ostatně velmi často závislá na bělidlech v pruském Slezsku, kam se mnohdy plátno vyrobené v českých zemích posílalo k apretuře.

Na konci 18. století (údaj z roku 1792) se lněné výrobky podílely na celkové hodnotě průmyslové výroby Čech plnými 52 procenty. Plátenictví v této době značnou část své produkce vyváželo, což ostatně bylo pro proto-industriální výrobu typické. Zprostředkovatelé práce, takzvaní faktoři, dodávali zpravidla domácím výrobcům surovinu a pak od nich odebírali hotové výrobky, které byly posléze v koncentrovaných výrobnách (manufakturách) podrobeny konečnému zpracování, bělení a apretování. Většina těchto manufaktur byla založena šlechtickými rodinami, později se ale některé z těchto podniků postupně ocitaly v rukou měšťanských majitelů. Šlechtické podniky si však stále zachovávaly svůj poměrně výrazný podíl.

²² M. MYŠKA, *Proto-industrializace. (Čtvrtstoletá bilance)*, s. 771 an.

²³ Vývoj proto-průmyslové výroby u nás shrnuje v rozsáhlé monografii Arnošt KLÍMA, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955.

Podobně jako v jiných oblastech ekonomiky znamenala pro plátenictví výjimečné období takzvaná kontinentální blokáda v napoleonské době. Na počátku 19. století se počet domácích přadláků lnu a tkalců plátna odhadoval jen v Čechách na 600 000 osob, tedy jednu pětinu veškerého obyvatelstva země. O deset let později, v roce 1810, předlo v Čechách len údajně již jen něco přes 400 000 osob. V důsledku své exportní orientace bylo totiž plátenictví zvláště těžce postiženo anglickou blokádou kontinentálních přístavů a ztrátou velké části zahraničních odběratelů. Omezení dovozu anglického zboží sice přineslo přechodnou konjunkturu oboru, na druhé straně ale byla blokáda spojena se ztrátou převážné části světového trhu. Nová vlna anglické konkurence v období po válce pak způsobila další úpadek tohoto odvětví. Vedle těchto časově omezených nepříznivých okolností měla ovšem těžší a trvalé důsledky pro plátenictví stále narůstající konkurence snáze zpracovatelné suroviny – bavlny.

Na rozdíl od ostatních textilních odvětví zůstalo plátenictví velmi dlouho při ručním předení lnu na primitivním kolovratu. První mechanické přádelny lnu a později i bělidla a apretury vznikaly na Trutnovsku, a to relativně pozdě, až někdy v polovině 19. století. Ruční, domácí výroba, provozovaná zejména v pohraničních podhorských a horských krajích prostřednictvím faktorů za velmi nízkých mezd, nedovedla sama uživit chudé tkalcovské rodiny. Jejich vlastní zemědělská produkce však byla na hranici přežití, a tak se zmíněné vrstvy stávaly stále více závislé na tomto původně doplňkovém zdroji příjmů a obživy. V dobách neúrody pak docházelo v těchto oblastech k hrozi- věmu hladu, proti němuž se – například ve čtyřicátých letech 19. století – vláda marně snažila bojovat.

Druhým významným odvětvím textilního průmyslu s bohatými historickými kořeny bylo soukenictví. Přestože i v dřívějších stoletích můžeme právě v tomto odvětví spatřovat mnohé progresivní tendence – výroba některých středisek, např. Jihlavy či Brna, přesahovala lokální rámec a směřovala na jiné trhy –, skutečně nový a kvalitativně odlišný rozkvet přineslo tomuto oboru (podobně jako v případě plátenictví) až 18. století. Soukenické řemeslo se poznenáhla vymaňovalo z pout cechovního zřízení a přecházelo do sféry manufakturní (v naší terminologii můžeme použít i výrazu „proto-tovární“) výroby. Již roku 1710 vznikla první manufaktura pro výrobu suken v Plánici u Klatov, roku 1715 další v Horním Litvínově a v následujícím vývoji se soukenictví stávalo poměrně důležitým výrobním i vývozním odvětvím v zemi. Kupř. roku 1716 údajně činila výrobní kapacita českého soukenictví asi 40 000 kusů sukna po 30–40 loktech, ovšem většinou ještě hrubší jakosti. Soukenictví jako důležitý domácí „průmysl“ se těšilo velké podpoře vlády Marie Terezie, jež soustavně udílela provozovací práva osobám mimo cechovní systém (nemistrům), čímž opomíjela stará cechovní práva a umožňo-

vala tak vznik manufakturní (proto-tovární a později i tovární) výroby, zprvu ovšem za pomoci cizích odborníků.

Již roku 1758 byl vydán podrobný vládní předpis o výrobě domácích suken a o ochraně jeho jakosti. Soukenická výroba pak rychle rostla – roku 1766 bylo v Čechách (hlavně v Liberci) zhotoveno již 65 000 kusů sukna a flanelů a roku 1786 pracovalo v zemi údajně již 10 manufakturních přádelen vlny s téměř 15 000 přadláky, kteří zpracovali 114 000 liber vlny.

Právě ve druhé polovině 18. století tak docházelo ke značnému rozkvětu tohoto odvětví, jehož sídlem se vedle Liberce stalo zejména Brno, kde bylo koncem 18. století asi 15 výroben (proto-továren). Výcvik přadláků vlny podporovaly přadlácké školy, zřizované již od roku 1750. Počet přadláků vlny vzrůstal zejména v době kontinentálního systému na počátku 19. století, jenž vyřadil na čas tíživou anglickou konkurenci. Roku 1823 byla v Brně největší přádelna na evropské pevnině s 20 000 vřeteny a 830 dělníky. To však již byl důsledek postupně zaváděného strojového předení vlny, které brzy zbavilo práce většinu rukodělných přadláků.

Posledním důležitým textilním oborem sledovaného období je zpracování bavlny, tedy suroviny, kterou bylo nutno – na rozdíl od domácí vlny a lnu – dovážet z ciziny. Bavlněné zboží se vyrábělo v Čechách sice již v druhé polovině 17. století, ale teprve vznik manufakturní výroby v druhé polovině 18. věku dodal tomuto odvětví větší význam. Vláda se sice ještě koncem 18. století snažila omezovat rozvoj bavlnářství, pro něž bylo třeba surovinu dovážet, její snaha však byla marná. Již roku 1763 zřídil hrabě Bolza velkou manufakturu v Kosmonosech a brzy potom vznikaly i další většinou centralizované výrobny, zprvu většinou jako hospodářské podniky šlechty. Kromě velké manufaktury v Kdyni, vzniklé již roku 1768, tak byly brzy zřizovány další manufaktury (proto-továrny). Byl to však podnikatel měšťanského původu, Josef Leitenberger, jenž založil roku 1770 ve Verneřicích tkalcovnu bavlny, spojenou s bělidlem a tiskárnou. Roku 1793 koupil upadající Kosmonosy a vytvořil z nich roku 1799 vzornou strojní přádelnu – tedy jednu z prvních výroben již následné, industriální éry.

Sprádní bavlny bylo totiž mechanizováno podstatně dříve než zpracování ostatních textilních surovin (v Anglii již v šedesátých až osmdesátých letech 18. století), a proto postupně získávalo stále větší podíl na textilní výrobě našich zemí. Bavlnářství se tak stalo jakousi vlajkovou lodí industrializace, oborem, jehož prostřednictvím se nejsilněji prosazovala strojní výroba, a to – na rozdíl od ostatních odvětví textilnictví – hned ve dvou základních výrobních fázích, v předení a konečné úpravě. Ruční předení bavlny se proto u nás nikdy nerozvinulo tak, jako kupř. předení lnu, a na přelomu 18. a 19. století zaměšťovalo maximálně 40 000 osob. Během dvacátých let 19. století pak v podstatě již zcela vymizelo.

Produktivita práce v bavlnářství byla mnohonásobně vyšší než v plátenictví. V roce 1841, kdy hodnota lnářské a bavlnářské výroby byla v Čechách přibližně stejná, pracovalo při předení lnu asi 90 000 osob, zatímco ve strojních přádelnách bavlny bylo zaměstnáno celkem 7500 dělníků. Tyto údaje je ovšem třeba relativizovat s vědomím, že uvedená fakta srovnávají nejen různá odvětví, ale především efektivnost práce v zásadě stále rukodělně proto-industriální lnářské produkce s produkcí již moderní bavlnářské industrie. Jen pro ilustraci – v téže době byla značná část ruční práce při potiskování bavlněných tkanin nahrazena v tzv. kartounkách tiskacími stroji, které zvýšily produktivitu práce při tomto pracovním procesu asi osmdesátkrát.

Jedinou výjimkou v tomto jinak progresivním textilním odvětví bylo vlastní zhotovování bavlněných látek. Na rozdíl od továrně organizovaného předení a potiskování hotových textilií se tkaní bavlny jen pomalu soustřeďovalo v továrnách. Ještě dlouho do druhé poloviny 19. století tu převládaly obyčejné ruční stavby, v neposlední řadě také proto, že domácí tkalci byli velmi levnou pracovní silou (viz pasáže o plátenické výrobě v podhorských pohraničních oblastech). To v zásadě odpovídá příslušným tezím výše uvedených proto-industriálních modelů, kdy právě fakt snadné dostupnosti a relativní láce tkalcovské práce do značné míry komplikoval a vlastně zabraňoval transformaci příslušných výrobních fází (a z jiného pohledu i celých regionů) směrem k moderní tovární výrobě.

Podobně jako plátenictví bylo nejen tkalcovství bavlněných látek, ale i bavlnářství jako celek soustředěno především v podhorských a horských oblastech severních a severovýchodních Čech, na severní Moravě a v přilehlých částech Slezska. Kromě vhodné, volné a levné pracovní síly právě tam byl totiž i dostatek potřebné vodní energie. U prudce tekoucích potoků a říček vyrůstaly textilní závody a zůstaly tam i později, když i v nich byl vodní pohon nahrazen parním strojem. To ale již patří do jiné kapitoly, neboť to úzce souvisí s počátky moderní industrializace oboru a vlastně i celé ekonomiky.

Daleko za významem i hodnotou textilních oborů zůstávaly v 18. i prvních desetiletích 19. století všechna další hospodářská odvětví, která s menšími či většími výhradami můžeme zahrnout do proto-industriální výroby našich zemí. Byla to zejména výroba železa. Proto-industriální železářství přitom nese řadu zvláštních a specifických rysů, jejichž zobecnění a začlenění do obecnějších vývojových tendencí vůbec není jednoduché.²⁴ Tradiční výroba železa pomocí dřevěného uhlí dobře vyhovovala těm majitelům železáren, jimž náležely i rozsáhlé lesní komplexy. Takovými majiteli byly především velké šlechtické rodiny. Jako čítankový příklad uveďme podniky knížat

²⁴ Milan MYŠKA, *Proto-industriální železářství v českých zemích. Robota a jiné formy nucené práce v železářských manufakturách*, Ostrava 1992.

Fürstenberků, kterým patřily četné železářny na Křivoklátsku. Provoz těchto závodů byl těsně spjat s velmi rozšířeným uhlířstvím, jehož produkce byla z velké části využívána právě při zpracování železa. Tímto způsobem docházelo k relativně efektivnímu zhodnocování dřevní hmoty. Technologický pokrok se v tradičních proto-industriálních železárnách většinou příliš neprosazoval, i když např. fürstenberské dřevouhelné železářny na Křivoklátsku úspěšně aplikovaly některé výrobní inovace. Pouze v technice zkujňování železa bylo tradiční pudlování postupně nahrazováno zkujňováním ve výhni. Tato změna začala ale probíhat až na sklonku proto-industriálního období.

Dalším důležitým odvětvím proto-industriální éry bylo sklářství. Podoba tradičního oboru, vyvíjejícího se plynule od středověku, se začíná měnit po polovině 17. století, kdy bylo takzvané lesní (nazelenalé) sklo postupně nahrazováno výrobou bezbarvého českého (též křídového, křišťálového) skla. Centrem obchodu s ním byl v 18. století zejména Bor u České Lípy, odkud se sklo vyváželo do četných skladišť a faktorii nacházejících se ve všech velkých evropských přístavech. Polovina 18. století je dobou největšího rozmachu a slávy českého skla. Konjunktura oboru přivábila i šlechtické podnikatele, jejichž nové podniky komplementovaly dřívější sklářské hutě zakládané zpravidla jednotlivými příslušníky tradičních sklářských rodů. Zmínit lze například známé sklárny hraběte Harracha v Novém Světě (dnes součást Harrachova), sklářství se věnovaly i jiné šlechtické rodiny (Kinští, Kolovrat-Libštejnští aj.). V poslední třetině a zejména na přelomu 18. a 19. století však dochází k postupnému úpadku obchodu s českým sklem, což se odrazilo i ve vývoji jeho produkční základny. Zatímco v roce 1799 bylo v Čechách ještě na osm desítek sklářských hutí, o deset let později (1810) jich byla již jen padesátka. Nový rozmach sklářské výroby pak lze sledovat až od poloviny 19. století.

Vedle železářství a sklářství měly jistý, často ale nutně doplňkový význam i další výrobní obory, které bývají někdy označovány jako lesní řemesla.²⁵ Především to bylo uhlířství, které pálením velkého množství dřevěné hmoty v milířích bez přístupu kyslíku produkovalo dřevěné uhlí. Jeho výhřevnost byla vyšší než samotného dřeva a bylo tak nutnou součástí především železářské výroby. Pro sklářství byla zase nezbytná výroba potaše (také draslo, flus nebo salajka). Také při její výrobě se spotřebovávalo ohromné množství dřeva (na kg potaše bylo prý třeba popelu ze 750 kg dřeva). Výroba dřevěného uhlí a pálení lesů pro popel tak bylo významným faktorem proměny krajiny 18. a 19. století.²⁶

²⁵ Jiří WOITSCH, *Lesní řemesla v raném novověku. Koncept*, Český lid 97, 2010, s. 337–362.

²⁶ Blíže viz např. Jiří WOITSCH, *Zapomenutá potaš. Drasláři a draslářství v 18. a 19. století*, Praha 2003. Řadu dalších krajino tvorných aspektů industrializačního procesu komplexně pod-

Popel se také používal pro výrobu mýdla, střelného prachu apod. Tzv. suchou destilací dřeva, zejména borových pařezů, se vyráběla kolomaz. Dalším oborem bylo smolaření pro potřeby obuvníků, bednářů, kartáčníků či řezníků. Nekontrolovaný sběr pryskyřice ovšem těžce poškozoval lesní porosty a byl nejednou úředně omezován. Stavební a jiné konstruktivní využití dřevní hmoty umožňovaly vodní pily. I ty byly většinou soustředěny v podhorských a horských oblastech (blízkost suroviny a vodního energetického zdroje v horských potocích a říčkách). Jen velmi postupně byl zaváděn i parní pohon – první parní pila je u nás doložena v roce 1834 v Plasích. Údajně ještě na konci 19. století pracovalo v českých zemích vedle přibližně stovky parních pil několik tisíc pil vodních.

IV.3. Průmyslová revoluce – zásadní společensko-ekonomický zlom

Těžko zpochybnitelným jádrem procesu přechodu od tradiční, feudálním systémem utvářené, společnosti k počátkům formování novodobé společnosti, společnosti moderní či občanské, byla průmyslová revoluce. Tímto pojmem označujeme v nejobecnějším smyslu zcela zásadní kvalitativní historickou změnu ve způsobu získávání, vytváření, modifikace a distribuce materiálních i duchovních statků společnosti. V celých lidských dějinách je této zásadní změně ekvivalentní pouze takzvaná neolitická revoluce. Jestliže ta přinesla agrarizaci lidské společnosti (tedy přechod od pasivního a víceméně náhodného sběračsko-loveckého uspokojování základních materiálních potřeb k aktivně výrobnímu způsobu – obdělávání půdy a chovu dobytka), pak ta prvně zmíněná stála u počátku mnohostranného procesu industrializace, bez něž a jeho výsledků si nelze fungování soudobé vyspělé společnosti vůbec představit.

Samotný pojem průmyslová revoluce prošel za téměř dvě století svého používání mnoha změnami a obměnami – byl na jedné straně odmítán, na druhé straně zase používán jako univerzální pojmový „všelék“. Každý další pokus o zpřesnění původně jednoduchého obsahu („přechodu od rukodělné výroby k výrobě strojové“) přinesl sice zpravidla ještě větší precizaci a zpravidla i oprávněné rozšíření pojmu, vedle toho však současně i další zrelativizování, rozmělnění a někdy i jisté zatemnění jeho vlastní podstaty.²⁷

chycuje Václav MATOUŠEK, *Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální*, Praha 2010.

²⁷ Část diskuse shrnuje Milan MYŠKA, *Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let*, Český časopis historický 89, 1991, s. 533–546.

V sousloví „průmyslová revoluce“ jsou diskutabilní obě jeho komponenty. Kritika (stejně jako jednostranná obhajoba) termínu „revoluce“ měla přitom nejednou metodologicko-ideologické pozadí. Ponecháme-li stranou pouhou nechut' k přemíře revolucí, tedy k neoprávněnému nadužívání tohoto pojmu, je tuto kritiku možné shrnout do několika tematických skupin. První z nich tvoří historikové, kteří apriorně odmítají existenci náhlých zvrátů v hospodářských procesech. Tito zastánci evolucionistických principů při analýze onoho „zprůmyslování“ jednotlivých zemí celkem oprávněně poukazují na převažující postupnost či pozvolnost všech změn, které se zpravidla nereali-zovaly okamžitě či najednou, v jednorázových akcích či časově krátce trvajících zlomech. Nicméně uznávají, že konečné důsledky všech zmíněných postupných procesů byly společensky převratné (tedy vlastně „revoluční“). Jiná skupina kritiků pojmu revoluce, většinou z řad marxisticky orientovaných odborníků, vychází z aktivistického pojetí revolucí. Tento termín je podle nich oprávněně používat pouze pro hnutí, jež jsou výsledkem vědomé iniciativy lidí, tedy většinou pro sociálně-politické zvraty a změny provázené výbuchem aktivity velkého množství lidí. Proces, který není výsledkem vědomé iniciativy mas, tak podle nich revolucí nazývat rozhodně nelze. Termín „průmyslový převrat“, který tento okruh historiků navrhuje, má potom blízko k dalším zástupným pojmům. Jedním z nich je například modifikace pojmu industrializace, používaného tehdy, kdy je třeba pojmenovat v podmínkách hospodářsky málo vyvinutých zemí (v Evropě například Rusko) časově relativně pozdní snahy o překonání fatální ekonomické zaostalosti; tedy ne primární „revoluce“ nebo „převrat“, ale opožděné a dodatečné „dohánění“.

Méně ostré, nicméně věcně přinejmenším stejně opodstatněné je napa-dání či alespoň zpochybňování první části pojmu – průmyslová. I zde se kritika ubírá několika směry. Širokou a pestrou základnu má směr, který poukazuje na to, že v příslušném procesu nešlo ani zdaleka pouze o rozvoj „průmyslu“. Stejně důležité byly i jiné oblasti – vývoj techniky a technologií, z ekonomických sektorů doprava a dopravní infrastruktura vůbec. Ostatně i agrární sektor, vůči němuž se „průmyslový sekundér“ zpravidla vymezuje, se v jistých podmínkách stával důležitou součástí sledovaného transformačního procesu. Takto zdůvodněné kritiky označení průmyslová pak zpravidla vyústí v relevantní pokusy o co nejkompexnější pojmání celého sledovaného procesu.

Jiným argumentem bývá to, že ona rozhodující úloha „průmyslu“ (či „sekundéru“) v příslušné ekonomice – ať již je tato kvantitativní převaha měřená podílem na výrobě, strukturou zaměstnanosti či jinak – se ve většině evropských zemí prosadila relativně pozdě, v dalších fázích vývoje, časově nejednou několik desetiletí vzdálených od chronologického datování již proběhnuvší původní „průmyslové revoluce“. Možná východiska z naznačených rozporů vedou dvojí cestou. První z nich představují snahy o neobyčejně

široké, všezahrnující, globální či komplexní chápání průmyslové revoluce. Jako krajní případ tohoto řešení lze uvést snahu prosadit zdánlivě přesnější pojem ekonomická revoluce, jež se však příliš neujal. Druhou možností je pak přesnější vytyčení vzájemných obsahových i časových vztahů mezi vlastní průmyslovou revolucí a časově a nejménou i obsahově širě chápaným procesem industrializace. Zatímco první cesta – tedy komplexní pojmání – se většinou z metodického i gnoseologického hlediska ukázala jako přínosná a obohacující, hledání a přesnější vymezení vzájemných relací, obsahových mezníků či časových cézur mezi průmyslovou revolucí a industrializací se stále příliš nedaří a přes řadu pokusů není dosud zcela uspokojivě vyřešeno.

Avšak i zmíněné komplexní pojmání průmyslové revoluce má své limity – časové i prostorové. Z vývojově-časového hlediska totiž paradoxně i komplexní pohledy na průmyslovou revoluci narážejí také na výše naznačený problém, totiž že poněkud stírají hranici mezi ní a dalšími fázemi (vlnami, etapami) industrializace. Z prostorového hlediska pak tyto komplexní přístupy často minimalizují či dokonce nerespektují geografické odlišnosti jednotlivých typů průmyslové revoluce, tak jak se uskutečnily v různých podmínkách různých zemí s různou mírou sociálně-ekonomické úrovně či její retardace.²⁸

Přes všechny výhrady nakonec velká většina kritiků pojmu průmyslová revoluce zpravidla dochází k závěru, že zcela odmítnout či radikálně měnit tento termín, jehož užívání se vžilo a ustálilo již v celých generacích nejen hospodářských historiků, by bylo chybou ještě větší než jeho užití ve více či méně podmíněné nebo relativizované podobě. Proto jej ve své většině nakonec akceptují, byť třeba jen jako terminologickou konvenci, jež přesně nevystihuje vlastní podstatu konkrétního sledovaného historického procesu či procesů.²⁹

Předmětem četných diskusí je i chronologie a další časové rozvrstvení průmyslové revoluce v různých zemích. Odhlédněme nyní od pohledů na vývoj a podobu průmyslové revoluce v různých částech Evropy a stručně shrňme názory na periodizaci tohoto procesu v našich zemích. První ucelené pojetí průmyslové revoluce u nás zformuloval na přelomu padesátých a šedesátých let minulého století na základě svých detailních materiálůvých výzkumů Jaroslav Purš.³⁰ Svou koncepcí – v níž se však snad až příliš nechal ovlivnit osobním zaujetím pro zavádění a uplatňování hlavní energetické inovace průmyslové revoluce, hnacího parního stroje – pak rozšířil a precizoval počátkem

²⁸ Mikuláš TEICH – Roy PORTER (edd.), *The Industrial Revolution in national context. Europe and USA*, Cambridge 1996.

²⁹ Poměrně podrobně shrnuje nové pohledy a koncepce průmyslové revoluce M. MYŠKA v příslušné kapitole své práce *Problémy a metody*, s. 127 an.

³⁰ Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce*, Praha 1960.

sedmdesátých let.³¹ Puršovo časové rozčlenění průběhu průmyslové revoluce (viz následující tabulku) u nás převzali – zpočátku z faktických důvodů, později i na základě jeho jistých mocensko-politických tlaků – i další odborníci (například Pavla Horská-Vrbová, Jan Havránek či Otto Urban). Teprve v devadesátých letech 20. století se otevřela možnost příslušnou chronologii – zejména jisté nadcenění počátečních fází – částečně revidovat, což provedl např. Zdeněk Jindra a jisté úpravy přinesl i další významný znalec průmyslového vývoje českých zemí Milan Myška.

Hlavní etapy průmyslové revoluce v českých zemích

	J. Purš (též J. Havránek, O. Urban a další)	Z. Jindra (dle analogického vývoje v Prusku)	další zpřesňování
počáteční stadium	1800–1830		
rozvoj	1830–1848	pol. 40. let (fáze „take-off“)	
rozmach a dovršení	1848–1870	1850–1873 (přelom prům. rev.)	přelom 70. a 80. let (dokončení)

Základním prvkem („prvočinitelem“), stojícím u zrodu a podmiňujícím úspěšné rozvinutí celého složitého procesu postupného „zprůmyslnění“ výrobní činnosti a následné industrializace celé společnosti, byl pracovní stroj. Jeho zavádění a stále širší výrobní uplatnění umožnilo postupnou mechanizaci výrobních procesů, jež se stala hybnou silou průmyslové revoluce.³² Mechanismus pracovního stroje původně vykonával tutéž operaci, kterou prováděl dělník svými nástroji. Jako jednoduchý prvek strojové výroby byl každý jednotlivý pracovní stroj přes převodový mechanismus poháněn příslušnou hnací silou – původně lidskou či zvířecí, případně vodní. Postupný rozvoj pracovního stroje však podmínil revoluci i v hnací síle. Stále rostoucí a složitější mechanismus pracovního stroje vyvolal posléze nutnost mohutnějších hnacích sil, nezávislých na omezených fyzických možnostech (biologické zdroje) či na místních geografických podmínkách a náhodných sezónních výkyvech (vodní zdroj). Takovým energetickým zdrojem se stal parní stroj, jemuž

³¹ TÝŽ, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973.

³² Obzvlášť výstižný pro tento proces je německý termín *Maschinisierung*.

stále složitější pracovní stroje určily novou úlohu. Parní stroj tak mimo jiné přinesl možnost uvádět do pohybu celou řadu pracovních strojů současně.³³

Pracovní stroje se staly nutnými prvky strojové výroby. Současně se formující nová specifická organizačně-výrobní prostorová jednotka, která byla založena především na strojové výrobě, dostala pak nové označení – továrna. V ní docházelo zpočátku k prostému paralelnímu sdružování, později i k jednoduché kooperaci dílčích pracovních strojů. Na základě dělby práce mezi stroji byl pak postupně vytvořen celý systém navzájem navazujících pracovních strojů. Typickým vrcholným představitelem nastupujícího průmyslu se tak stala továrna s rozpracovaným systémem (strukturou) na sebe kontinuálně zapojených pracovních strojů, poháněných přes složitou transmisní soustavu jedním ústředním energetickým zdrojem, jímž byl (alespoň v této fázi industrializace) stacionární parní stroj.

Růst vlastního mechanismu pracovních strojů, jejich stále větší složitost, rozmanitost a zejména zvýšené nároky na přesnost postupně přerůstaly možnosti původně rukodělné (či manuální) základny jejich výroby. Proto se v dalším vývoji musel průmysl zmocnit i této báze a začít vyrábět stroje strojovým způsobem. Předpokladem k tomu byla vedle obráběcích strojů zejména relevantní hnací síla, nezávislá a libovolně regulovatelná, schopná pomocí transmisního systému dodávat sílu potřebného stupně a intenzity, tedy opět již zmíněný parní stroj. Strojovou výrobou strojů vyvrcholil průmyslový převrat a celý složitý proces – přinejmenším z užšího technologicko-výrobního hlediska – se tak dovršil.

Průmyslová revoluce jako zásadní proměna technologicko-výrobních postupů neprobíhala ani zdaleka rovnoměrně. Projevovala se s rozličnou intenzitou jak v jednotlivých zemích a krajích, tak v jednotlivých výrobních oborech a dokonce i v jednotlivých dílčích odvětvích a pracovních postupech. V českých zemích byl její počátek – ve srovnání s průmyslovou revolucí v klasické zemi, Anglii – zhruba o půl století opožděn. Probíhala ve stejném základním směru jako v Anglii (tj. od textilu ke strojírenství), avšak ve srovnání s ní poněkud rychleji, a to i přesto, že ji u nás do jisté míry brzdila poměrně silná rezidua feudalismu. Nebyla však pouhou opožděnou kopií anglického vzoru, jisté rozdíly lze najít nejen v rychlosti průběhu, ale i ve sledu jednotlivých oborů, jež se do ní zapojovaly.

Dlouhodobý proces „zprůmyslňování“ tedy neprobíhal zcela lineárně a ani zdaleka celoplošně, ale naopak se uplatňoval v různých výrobních odvětvích různě; postupně a nerovnoměrně zachvacoval dokonce i jednotlivé pracovní postupy v témže průmyslovém odvětví. Odlišně a s rozdílnou intenzitou pro-

bíhal i v různých geografických oblastech. Příčin tohoto složitého postupu byla celá řada. Působily tu jak domácí, tak zahraniční podmínky výroby, vlivy geografické, populační, ale i společenské a politické. Základem procesu průmyslové revoluce se sice stal samotný pracovní stroj, ale teprve změna energetického pohonu a příklon k parnímu stroji znamenal pohon celé soustavy pracovních strojů najednou. Právě tento přechod osvobodil provoz továren ze závislosti na vodní energii a umožnil jejich výstavbu prakticky kdekoliv, například v blízkosti městských center. Podobný prostorový efekt přinesl i mobilní parní stroj (lokomotiva), který v nesrovnatelné míře zvýšil kapacitu, rychlost a především efektivitu dopravy, čímž na jedné straně umožnil relativní nezávislost nově vznikajících výrobních jednotek na bezprostředních zdrojích surovin, na straně druhé pak zajistil snadnější distribuci hotových výrobků i ke vzdálenějším odběratelům.

Do konce dvacátých let 19. století lze v českých zemích hovořit jen o nespělých počátcích průmyslové revoluce. Hlavní slovo v nezemědělské výrobě mělo stále ještě řemeslo a vedle něj pak některé proto-industriální podniky a formy výroby, především takzvaná rozptýlená manufaktura a několik manufaktur koncentrovaných. Podobně jako v řadě jiných západo- a středoevropských zemí patřila úloha důležitého nositele a hlavního protagonisty počátků průmyslové revoluce textilnictví.

Velký význam pro rozvoj továrních prvků v textilní výrobě mělo u nás z ekonomického hlediska specifické období válek s revoluční a napoleonskou Francií. Válečná konjunktura a strmě rostoucí vojenské zakázky na jedné straně vyprovokovaly počátky tovární výroby jak v bavlnářství, tak částečně i v soukenictví. Na druhé straně však kontinentální blokáda znamenala ztrátu odbytišť lnářského průmyslu, zejména v Británii a na zámořských trzích. Tyto skutečnosti se podepsaly – spolu s odlišnou mírou mechanizace daných oborů – na postupném přesunu těžiště textilní výroby od plátenictví, jež u nás v 18. století dominovalo, ke stále výrazněji se prosazujícímu bavlnářství. Ukončení válek ale znamenalo konec mimořádných vojenských objednávek a tento návrat k normálním poměrům přinesl dlouhou krizi obou zmíněných oborů těžících z válečné konjunktury. Jedním z možných řešení této nepříznivé situace bylo využití nově se objevivších progresivních způsobů výroby. Ne náhodou vznikají právě v této době první skutečné textilní továrny (Liebigovy závody na Liberecku, Leitenbergerovy na Mladoboleslavsku, řada podniků v Brně a okolí). Do nich pak byly vedle vlastních pracovních strojů jako paralelní energetický pohon postupně zaváděny – byť zprvu jen jako ojedinělé technologické novinky – i první parní stroje (například Offermannova soukenická továrna v Brně roku 1817 či bavlnářská výroba v Markvarticích a Verneřicích v roce 1823).³⁴

³³ Především technickou stránku průmyslové revoluce objasňuje např. Ákoš PAULINYI, *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, Praha 2002.

³⁴ Arnošt KLÍMA, *Na prahu nové společnosti*, Praha 1979.

Skutečně tovární výroba se tedy i ve „vlajkové lodi“ průmyslové revoluce, v textilním průmyslu, začala prosazovat jenom postupně, a sice nejdříve v bavlnářství, a navíc ještě pouze v jednom jeho pracovním postupu – v předení (spřádací stroje). Prioritní mechanizace předení byla – a to nejen v bavlnářství – vyvolána jak potřebou dostatečného množství příze (její nedostatek totiž výrazně limitoval další výrobu), tak i menší technologickou náročností příslušných strojů. Další masové a produkčně významnější nasazení strojů se v bavlnářství objevilo až ve třicátých letech, a sice v potiskování bavlněných látek. Strojové zajištění prostřední výrobní fáze – tkaní bavlny – se začalo výrazněji uplatňovat teprve v letech padesátých. A to bylo bavlnářství z hlediska zavádění strojové výroby textilním odvětvím nejpokročilejším!

Tradiční textilní obor minulé doby – plátenictví – v průběhu první poloviny 19. století stále více stagnoval. Odvětví, které na samotném počátku 19. století zaměstnávalo téměř pětinu obyvatel (předemím a tkaním lnu se tehdy v Čechách údajně zabývalo na 600 000 osob), se stále opíralo o tradiční domácí výrobu rozptýlenou po venkovských chalupách horských a podhorských oblastí. Předemím či tkaním lnu bylo přitom zpravidla jen jedním ze zdrojů obživy zpracovatelů lnu, přičemž tím druhým bylo zpravidla nepřilíš výnosné zemědělství. Ačkoliv plátenictví jako celek bylo výrazně postiženo již během kontinentální blokády ztrátou svých tradičních zahraničních odbytišť, těžší a hlavně trvalé důsledky pro ně měla konkurence snáze zpracovatelné suroviny – bavlny.

I když v samotném prvopočátku bavlnářské výroby se vláda snažila rozvoj tohoto oboru omezovat, její úsilí se ukázalo marné. Strojové spřádání bavlny bylo technicky vyřešeno jako jeden z prvních výrobních postupů, a proto získávalo stále větší podíl na textilní výrobě českých zemí. Ruční předemím bavlny se tak u nás vlastně nikdy pořádně nerozvinulo (v době svého rozmachu na přelomu 18. a 19. století zaměstnávalo přibližně 40 000 lidí) a prakticky beze zbytku vymizelo během dvacátých let, kdy bylo nahrazeno mnohem efektivnějším strojním předemím. Na počátku 40. let 19. století pracovalo v Čechách ve strojních přádelnách bavlny jen necelých 8 tisíc dělníků, zatímco rukodělným předemím lnu se prý zabývalo cca 90 tisíc osob. Hodnota lnářské a bavlnářské produkce byla přitom zhruba rovnocenná. Více než desetina-sobný rozdíl v efektivitě práce při přípravě té které příze je zřejmý. Ještě větší rozdíl v produktivitě strojní výroby byl u závěrečných úprav bavlněných látek, když potiskovací stroje v kartounkách zvýšily výrobní efektivitu tohoto procesu údajně asi osmdesátkrát.³⁵

Na druhé straně ale při vlastním zhotovování bavlněných látek, tedy ve tkaní bavlny (stejně jako ve tkaní plátna), se přes veškerý zmíněný pokrok tovární velkovýroba prosazovala jen postupně a relativně pomalu. Ještě dlouho

do druhé poloviny 19. století převládaly v obou oborech obyčejné ruční stavy. Jedním z důvodů této skutečnosti bylo i to, že domácí tkalci byli stále velmi levnou pracovní silou. Tkaní bavlny tak bylo – podobně jako v případě plátenictví – soustředěno především v severních a severovýchodních Čechách a v některých oblastech severní Moravy a přilehlého Slezska.

Převážně hornaté severní části českých zemí poskytovaly totiž vznikajícímu textilnímu průmyslu řadu výhod. Vedle surovinových a zmíněných lidských zdrojů zde byl i dostatek vodní energie. V těsné blízkosti horských vodních toků, často v hluboce zaříznutých údolích, vyrůstaly v těchto oblastech nejednou překvapivě velké budovy textilních fabrik. Setrvaly zde i poté, co byl jejich původní vodní pohon postupně vytlačen parním strojem.

Přes všechny výše uvedené progresivní proměny ve lnářství a bavlnářství bylo produkčně nejvýznamnějším odvětvím textilního průmyslu českých zemí kolem poloviny 19. století soukenictví, zpracovávající zpravidla domácí ovčí vlnu. Hodnotou své výroby předčilo obě předchozí odvětví dohromady. Soustředilo se především ve dvou hlavních oblastech – jednak v Brně a jeho nejbližším okolí, jednak na Liberecku. Také v soukenictví byl postup mechanizace výrobních procesů nerovnoměrný. Nejrychleji a nejdříve – zhruba ve třicátých letech 19. století – se prosadilo mechanické předemím vlny, zatímco ve tkaní vlněných látek si až do poloviny století udržovala převahu v zásadě tradiční cechovní výroba. Ovšem s jednou výjimkou, kterou představovalo tkaní nevalchovaných vlněných látek z česané příze. Tento obor vznikl a od počátku se rozvíjel jako tovární velkovýroba.

Naznačené vývojové trendy v textilnictví pokračovaly i v druhé polovině 19. století. Bavlnářství muselo v první polovině šedesátých let překonat krátkou krizi způsobenou nedostatkem suroviny v důsledku válečných událostí v severní Americe. V konjunkturu na přelomu šedesátých a sedmdesátých let byla v podstatě dovršena mechanizace celého oboru. Ještě více se zvýraznila úloha Čech a zejména Liberecka jako centra bavlnářské výroby. Na počátku sedmdesátých let z celkového počtu 115 přádelen bavlny v monarchii připadaly plně tři čtvrtiny na Čechy (na Moravě a ve Slezsku přádelny bavlny nebyly). Z celkového počtu 17,5 tisíce mechanických tkalcovských stavů jich ve stejné době připadlo na Čechy asi 10 000, přičemž pouze v Rochlicích a okolí (dnes místní část na jihu Liberce) jich byla soustředěna plná jedna třetina.

Rovněž v soukenictví přebíraly postupně mechanizované provozovny podstatnou část výroby. Rostoucí důležitost strojové výroby i ve tkaní vlněných látek postupně zapříčinila pozvolný ústup významu brněnské vlnářské produkce ve srovnání s Libereckem. Zatímco ve čtyřicátých letech 19. století činil hodnotový poměr soukenické výroby v obou regionech zhruba 1,3:1 ve prospěch Brna a okolí, kolem roku 1870 byl již tento poměr obrácený, přibližně 1:1,4 ve prospěch Liberecka. Na konci 19. století pak již severočeská metro-

³⁵ Karel NOVOTNÝ, *Severočeští tiskaři kartounu v první polovině 19. století*, Praha 1993.

pole produkovala zhruba dvojnásobek soukenických výrobků než někdejší hlavní centrum v Brně a okolí. Brněnská oblast tak doplácela na trvající těsné sepětí s rukodělným tkaním vlněných látek, které bylo sice z krátkodobého hlediska výhodné (nízké mzdy domácích tkalců, neregulovaná pracovní doba), ovšem z dlouhodobého hlediska se nakonec ukázalo jako neprozíravé. Kromě zmíněných dvou oblastí se strojová výroba soukenných výrobků rozšířila i ve Slezsku (zejména Krnovsko, dále Opava a Bílsko), v Čechách pak například v Aši a okolí. Naopak tradiční centra vlnářství na Jihlavsku, Humpolecku a v jižních Čechách (Jindřichův Hradec, České Budějovice, Český Krumlov) definitivně ztrácela svůj význam.³⁶ Důležitou roli v tomto přesunu hrály dodávky vojenských stejnokrojů, které si monopolizovalo sdružení brněnských továrníků v čele s Alfredem Skenem.

Menší konkurence bavlnářského zboží v době dočasné surovinové krize v první polovině šedesátých let znamenala příznivý impuls pro rozvoj plátenictví. Počet mechanických přádelen lnu v obvodu liberecké obchodní a živnostenské komory (OŽK) se tehdy téměř zdvojnásobil. Ovšem toto zlepšení bylo jen přechodné a další rozvoj odvětví podvazovalo stále více technicky zaostalé tkalcovství, setrvávající na domácí práci desetitisíců drobných tkalců, živořících při existenčně minimální mzdě v rozsáhlých pohraničních oblastech na severu českých zemí. Podíl mechanických tkalcovských stavů v plátenictví byl i v době dočasné konjunktury tohoto oboru před rokem 1873 stále menší než jedno procento. V tomto pro české země tradičním odvětví textilního průmyslu tedy industrializace postupovala nejpomaleji a skončila vlastně až v následujícím období, v desetiletích po dovršení průmyslové revoluce v ostatních průmyslových oborech i celé ekonomice.

Postupně se uplatňující industrializace stále rostoucího počtu odvětví ekonomiky měla pozitivní vliv na trh pracovních strojů a dalších výrobních prostředků. V období počátečního rozvoje průmyslové revoluce bylo ještě rozhodující množství výrobních strojů (textilní, kovoobráběcí, stacionární i mobilní parní stroje – lokomotivy) k nám dováženo ze zahraničí, zejména z Anglie a později také z některých německých států (Sasko, Prusko). Základní podmínkou postupně narůstající domácí výroby strojů byla dostatečná produkce hlavního konstrukčního materiálu – železa.³⁷ K mohutnému nárůstu železářské a hutní výroby v českých zemích tak vedla celá řada faktorů: vedle již zmíněné výroby pracovních strojů pro nejrůznější průmyslová odvětví to především byla stavba železnic (produkce kolejí a mostních konstrukcí), dále po-

stupně se zvyšující spotřeba stavebního a konstrukčního železa pro průmyslové i obytné objekty, stále větší množství železného a litinového zařízení modernizujících se domácností, zvyšující se rozšíření strojů a železného nářadí v zemědělství a v neposlední řadě i vzrůstající potřeby armády.

Starší či tradičnější formy výroby železa a litiny se v Čechách soustředily na pomezí plzeňského a berounského kraje (Hořovicko, Rokycansko), na Moravě pak nedaleko Brna v okolí Blanska. Novější provozy, na něž postupně přecházelo těžiště hutní a železářské výroby, pak byly budovány na Ostravsku a na Kladensku. V celém oboru se v této době stále zřetelněji vyhraňovaly dvě výrobní větve. Na jedné straně starší dřevouhelná, spjatá často s vrchnostenským podnikáním zužitkovávajícím rozsáhlé lesní porosty (například fürstenberské panství na Křivoklátsku); ta ale začínala stále výrazněji stagnovat. Na straně druhé větev kamenouhelná (koksová), která stále častěji využívala některé moderní a permanentně se zdokonalující výrobní postupy (Vítkovické železářny v Ostravě či Kladenská – od roku 1857 Pražská – železářská společnost na Kladně); ta získávala postupně navrch.³⁸ Z prostorového hlediska to znamenalo, že hutní a železářská výroba se postupně stěhovala od velkých lesních celků do nových oblastí, spojených zpravidla s těžbou uhlí.

Stále se zvyšující produkci uhlí ovšem využíval nejen nový hutní a železářský průmysl, ale celá řada dalších oborů, jejichž výrobní postupy vyžadovaly zvýšené dodávky tepla.³⁹ Navíc ve stále rostoucím počtu domácností mohutnicích městských a průmyslových center začalo minerální uhlí pozemná vytláčovat z pozice hlavního otopu tradiční palivové dříví. Kolem uhelných nalezišť se postupně začaly formovat nové průmyslové oblasti. Z nich jednoznačně nejdůležitější byly oblast ostravsko-karvinská, kladenská a (zejména z hlediska těžby uhlí) také podkrušnohorská. Menší kamenouhelné revíry, jako byl například rosicko-oslavanský na Moravě, či žacléřsko-svatoňovický v severovýchodních a nýřanský v západních Čechách, měly význam spíše lokální. Těžba uhlí se v desetiletí po polovině 19. století více než ztrojnásobila a v dalších letech stále rostla. České země měly rozhodující podíl (kolem 90 %) na těžbě kamenného uhlí v celé monarchii. Na samotné Čechy z toho připadaly zhruba tři pětiny těžby, na moravsko-slezské revíry zbývající dvě pětiny. V případě hnědého uhlí rostla těžba v našich zemích z poloviny produkce celé monarchie v padesátých letech až na 80 % těžby její západní části na počátku let sedmdesátých.

Bouřlivý rozvoj hutních a těžebních podniků, stejně jako rozmach průmyslové revoluce jako celku, je v historických podmínkách střední Evropy

³⁶ Dan GAWRECKI (ved. aut. kolektivu), *Průmyslové oblasti českých zemí za kapitalismu. Sv. 1, 1780–1918*, Opava 1987.

³⁷ Jan KOŘAN, *Vývoj výroby železa v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Sborník Národního technického muzea v Praze, sv. 17, Praha 1978.

³⁸ Milan MYŠKA, *Založení a počátky Vítkovických železáren (1828–1880)*, Ostrava 1960.

³⁹ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj uhelného průmyslu v českých zemích do r. 1880*, Praha 1960.

neodmyslitelně svázán s rozvojem železnic.⁴⁰ Počátky „železných drah“ v našich zemích jsou však spjaty ještě s koňským pohonem a časově spadají do konce dvacátých a první poloviny třicátých let. Tehdy vystavěná budějovicko-linecká koněspřežka vlastně jinými způsoby zrealizovala starý merkantilistický plán na spojení dunajské a vltavské (a dále labské) vodní cesty. Hlavním ekonomickým účelem takto vybudované koňské dráhy byla snadnější doprava důležité komodity hromadné spotřeby – alpské soli – do Čech. V první polovině 19. století byla budějovicko-linecké koněspřežka jednou z mála akciových společností existujících v našich zemích. Na rozdíl od ní druhou, takzvanou pražsko-lánskou, koněspřežnou dráhu financovalo při jejím vzniku několik územně zainteresovaných šlechtických investorů. Původně plánovaná trasa měla vést z Prahy až do Plzně, kde se měla spojit s jinou proponovanou koněspřežkou, vedoucí sem z Českých Budějovic. V důsledku ekonomických i řady dalších problémů však její výstavba uvázla zhruba v polovině plánované trasy. I když toto torzo bylo v dalších letech částečně využíváno Fürstenberky, většího oživení se dráha dočkala až po polovině století, kdy byla část jejího tělesa využita pro trasu parostrojní železnice spojující Kladno s Prahou.

Jenom několik málo let po koněspřežných železných dráhách se v našich zemích objevil zcela novodobý fenomén – železnice parostrojní. V roce 1836 byla z iniciativy vídeňského bankéře Salomona Rothschilda založena akciová společnost s úkolem vybudovat železnou dráhu vedoucí z Vídně směrem na severovýchod. Měla usnadnit dopravu jednak soli z Haliče, jednak rothschildovského uhlí z Ostravska do hlavního města říše. Společnost byla na počest právě nastoupivšího nového císaře nazvána Severní dráhou císaře Ferdinanda.⁴¹ Přibližně tři roky po udělení podnikatelského privilegia, v červnu 1839, vstoupila u Břeclavi parostrojní železnice poprvé na území českých zemí. Měsíc nato vjel první vlak i do Brna. Jak se ale zanedlouho ukázalo, původní akciový kapitál společnosti – 12 milionů zlatých konvenční měny – ani zdaleka na celý plánovaný železniční projekt nestačil. Zmíněná částka byla vyčerpána již po pěti letech v roce 1841, kdy byla trať dovedena jen do Lipníku nad Bečvou. Zde se pak realizace původně proponované dráhy na šest let zastavila.⁴²

A právě v tento moment vstoupil do železničního podnikání stát, respektive různě strukturované státní zásahy. Prvek, který se pak s proměnlivou intenzitou prolínal celou výstavbou a správou železnic u nás. Zásahy státu do

železničního podnikání se realizovaly v několika časových vlnách a podle konkrétních okolností byly také několikrát modifikovány a koncepčně měněny. První etapa státní intervence do železničního podnikání nastala v okamžiku vyčerpání hotovosti původní akciové společnosti Severní dráhy císaře Ferdinanda. V této chvíli vzal stát téměř zcela na svá bedra další budování železničních linií u nás. V následujících přibližně 15 letech (tj. do roku 1854) vystavěl přibližně 1800 kilometrů tratí prvořadě strategické a hospodářské důležitosti. V našich zemích byla asi nejvýznamnější Severní státní dráha, která vedla z Olomouce do Prahy (sem železnice dorazila roku 1845) a dále pak pokračovala do Podmokel a na saskou hranici (dokončeno 1851), či ke stejné dráze náležející spojnici Brno – Česká Třebová (otevřena 1849). Kromě vlastního železničního spojení významných center monarchie neobyčejně důležitým momentem bylo, že podél nově zřizovaných tratí byly budovány i telegrafní linky. Zprvu sloužily výlučně státu, zanedlouho ale poskytovaly i služby veřejnosti a významně přispěly k „bleskovému“ informačnímu propojení jednotlivých center a částí monarchie.

Zatímco soukromá iniciativa v železničním podnikání stagnovala (s výjimkou dokončení Severní dráhy císaře Ferdinanda do Ostravy roku 1847 a jejího faktického napojení na vznikající pruský železniční systém), míra zapojení státu do výstavby železnic se stále zvyšovala. Kromě budování nových tratí stát také plánovitě skupoval akcie většiny dosavadních soukromých drah. V roce 1854 tak kontroloval téměř 90 % rakouských železnic, přičemž zhruba 70 % jich přímo vlastnil a přibližně 20 % ovládal díky držbě rozhodujícího balíku akcií.

V polovině padesátých let nastal zlom v dosavadní státní železniční politice. Absolutní odklon od předchozí státní účasti na výstavbě a správě drah způsobila rostoucí zadluženost státu, jež pramenila z celé řady okolností vnitřních (nákladná vnitřní reorganizace a „modernizace“ státu) i vnějších (přehnané zahraničněpolitické akce). Na přelomu let 1854/1855 byla rozhodující část rakouských státních drah prodána francouzsko-rakouskému bankovnímu konsorciu v čele s pařížskou bankou Crédit Mobilier. Zbytek byl pak „dovyprodán“ do konce desetiletí.⁴³

Podnikatelská iniciativa soukromých subjektů při výstavbě železniční sítě v našich zemích v následujících letech, tj. od poloviny padesátých do poloviny šedesátých let 19. století, se ovšem zatím ani zdaleka nemohla vyrovnat aktivitám státu v této oblasti v předchozím období. Přesto byly vybudovány některé významné tratě, z nichž k nejdůležitějším patří Jihoseveroněmecká spojovací dráha (Pardubice – Liberec – saská hranice, otevřena 1859) či Česká západní dráha (Praha – Plzeň – Domažlice – bavorská hranice, dokončena

⁴⁰ Milan MYŠKA, *Vliv výstavby železniční sítě na rozvoj hutnictví železa v habsburské monarchii a v českých zemích 1830–1914*, *Z dějin hutnictví* 18, Praha 1989, s. 104–186.

⁴¹ Václav HONS a kol., *Čtení o severní dráze Ferdinandově*, Praha 1990.

⁴² Mojmír KREJČÍŘÍK, *Po stopách našich železnic*, Praha 1991.

⁴³ Milan HLAVAČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha 1990.

1862). Celkem bylo v českých zemích ve zmíněném desetiletí (1856–1865) soukromými společnostmi vystavěno asi 600 kilometrů tratí.

Největší rozmach v budování železnic nastal v takzvaném zakladatelském období (Gründerzeit) na konci šedesátých a v první polovině sedmdesátých let. Nutno říci, že železniční podnikání tvořilo významnou jak faktickou, tak i motivační součást zmíněné velké hospodářské konjunktury. Kromě iniciativy řady nových soukromých železničních společností, vzniklých většinou na akciovém základě a snažících se využít celkově příznivých ekonomických podmínek, působil na rozmach železničního podnikání velmi pozitivně i systém státních garancí. Stát tímto administrativně ekonomickým nástrojem zajišťoval železničním společnostem jisté minimální zúročení vloženého kapitálu. V českých zemích bylo v necelém desetiletí (od počátku roku 1868 do konce roku 1875) předáno do provozu více než 3200 kilometrů železnic. Kromě řady významných dálkových tratí (např. Dráha císaře Františka Josefa, již tvořily mimo jiné úseky České Budějovice – Plzeň, otevřeno 1868, Velenice – Č. Budějovice – Praha, zprovozněno 1871, či Plzeň–Cheb, dokončeno 1872) byly budovány i kratší důležité linie, podnícené regionálními potřebami či spojující důležité ekonomické regiony (například uhelné revíry) s vnitrozemskými či zahraničními odbytišti a jinými průmyslovými centry. Zcela bez nadsázky se tak dá říci, že kolem roku 1875 byla páteří železniční síť českých zemí fakticky dobudována.⁴⁴

V polovině sedmdesátých let pak výstavba nových železnic zcela ustala. V nepříznivých ekonomických podmínkách hluboké hospodářské krize, která následovala v letech po vídeňském burzovním krachu v roce 1873, nebyly soukromé společnosti ochotny veřejný a státní zájem na stavbě nových železnic uspokojovat na úkor finanční úspěšnosti svého podnikání. Proto došlo k dalšímu zvratu v železniční politice a iniciativy se opět chopil stát. Začal znovu na své vlastní náklady budovat nové železné dráhy a posléze je i spravovat a provozovat. Důležitým právním mezníkem v tomto obratu se stal takzvaný sekvestrační zákon z roku 1877, podle kterého byly automaticky postátněnovány ty z původně soukromých železnic, které při svém vzniku využily státních garancí, avšak po tři roky za sebou vykazovaly obchodní deficit. Nový přístup státu k železničnímu podnikání byl pro dané období signifikantní a do značné míry modelový pro celou ekonomiku. Zřetelně naznačoval konec hospodářského období volné soutěže a indikoval nástup nové etapy, která se nesla ve znamení postupně vzrůstajícího zasahování státu do ekonomického života země. Další výstavba železničních tratí, která proběhla na konci 19. a počátku 20. století, patřila již do této etapy.

⁴⁴ Josef HONS, *Dějiny dopravy na území ČSSR*, Bratislava 1975.

V úvodních pasážích této kapitoly bylo zmíněno, že skutečným vrcholem procesu „zprůmyslňování“ výroby byla vysokou mírou mechanizace umožněná masová produkce pracovních strojů, tedy „výroba strojů stroji“. Počátky strojírenských oborů byly u nás často spojeny s působením zahraničních odborníků, většinou Angličanů.⁴⁵ První strojírnny byly spíše mechanickými či servisními dílnami, v nichž se opravovala a někdy i patřičně upravovala ze zahraničí – většinou z Anglie, později i z německých zemí – dovážená výrobní zařízení. V těsné návaznosti na celkový rozvoj průmyslu, dopravy i zemědělství se začala postupně vzmáhat i domácí výroba hnacích (především parních) a posléze i pracovních strojů. Zejména po polovině 19. století se tento proces výrazně urychlil. Počet strojíren se od počátku padesátých do počátku šedesátých let více než zdvojnásobil, přičemž největší vzestup připadal na velké a střední závody. Například v polovině padesátých let rozšířil pražský mědikovec Franz Ringhoffer dosavadní sortiment svého závodu o výrobu vagonů a za tím účelem zařídil strojírnny na Smíchově. Zhruba ve stejné době založil Čeněk Daněk novou strojírnny v Karlíně, v Libni zase působila strojírna Josepha Johna Rustona. Roku 1859 byl přemístěn do Plzně (tj. blíže k očekávané železnici) strojírenský závod hrabat Waldsteinů, který po deseti letech odkoupil mladý inženýr Emil Škoda.⁴⁶ Další centrum strojírenské výroby se již dlouhá desetiletí formovalo v okolí Brna a posléze v Brně samotném (závody Heinricha Alexandra Luze či Thomase Bracegirdla).⁴⁷

Vzmáhající se strojírenská výroba monarchie od šedesátých let 19. století uspokojovala téměř 80 % potřeby strojů požadovaných domácím průmyslem. Vlastní produkce pokryla téměř veškerou potřebu parních strojů, dále strojů pro zemědělský průmysl (především cukrovarnických strojů, dále zařízení pro pivovary a lihovary), rovněž strojů a zařízení pro doly, většinu zemědělských strojů a náradí a podobně. Část tohoto sortimentu se začala dokonce vyvážet, zejména zařízení pro potravinářský průmysl či jednoduché zemědělské stroje. Na druhé straně ovšem některé složitější stroje, například pro textilní průmysl, papírny či komplikovanější zemědělské stroje, se stále dovážely. Nastíněné trendy vyvrcholily v hospodářské konjunktře konce šedesátých a počátku sedmdesátých let. Hodnota strojírenské výroby v českých zemích přitom představovala více než 40 % celkové výroby strojů v Předlitavsku. Naše země tak byly – spolu s Dolním Rakouskem, reprezentovaným především velkými podniky ve Vídni a Vídeňském Novém Městě – hlavním

⁴⁵ Pavla VRBOVÁ, *Hlavní otázky vzniku a vývoje českého strojírenství do roku 1918*, Praha 1959.

⁴⁶ František JANÁČEK, *Největší zbrojovka monarchie. Škodovka v dějinách, dějiny ve Škodovce 1859–1918*, Praha 1990.

⁴⁷ Jan JANÁK, *Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918, Dějiny Moravy, díl 3/1*, Brno 1999.

centrem strojírenské výroby monarchie. Strojírny u nás pracovaly především pro vnitřní trh českých zemí, nicméně stále vzrůstající část jejich produkce se začala vyvážet, ať již do ostatních zemí habsburské říše či do zahraničí (Ruska, Pruska, později i balkánských zemí).

Vzrůstající koncentrace nezemědělského obyvatelstva v prudce rostoucích městech a přilehlých rozsáhlých průmyslových oblastech (Praha, Brno, Liberec, Ostravsko-Karvinsko, Kladensko, Plzeňsko, Podkrušnohoří) nutně vyžadovala zvýšení produkce primárních potravin, především obilovin (pšenice, žito), z rostlinných produktů dále brambor a v příměstských regionech i zeleniny, z oblasti živočišné výroby zejména mléka, vajec, masa a sádla.⁴⁸ Ještě větší význam než zvýšená potřeba potravinářských komodit ale měl pro zemědělství strmý nárůst produkce technických plodin, tedy surovin pro zpracovatelský průmysl – konkrétně řepy pro cukrovarnictví, brambor pro lihovarnictví a ječmene a chmelu pro pivovarnictví. V souvislosti s novými plodinami se pochopitelně měnil i celý způsob výroby a postupy jednotlivých prací, byly zaváděny nové metody. Postupující specializace zemědělské výroby tak zformovala venkovské regiony českých zemí do několika výrobních oblastí, závislejších především na přirozených přírodních podmínkách. Tak vznikly oblasti řepařsko-obilnářské (Polabí, Haná, moravské úvaly), v nichž se pěstovala především cukrovka a pšenice, na Hané hlavně sladovnický ječmen. V klimaticky drsnějších regionech (jižní Čechy, Českomoravská vrchovina, severní Morava a Slezsko) se převážně pěstovaly brambory, z obilovin v první řadě žito a oves.⁴⁹

Z potravinářských oborů bezprostředně navazujících na zemědělství se v době vrcholící průmyslové revoluce v českých zemích nejbouřlivěji rozvíjela výroba cukru z cukrové řepy.⁵⁰ Přejít k řepnému cukrovarnictví k tovární výrobě byl – po některých nesmělých náznacích v první polovině 19. století – v rozhodující míře umožněn až doslova revolučními změnami v technickém a chemicko-technologickém vývoji (především zaváděním difuze a saturace), k nimž docházelo především ve druhé polovině šedesátých a počátkem sedmdesátých let. To vše přispělo k neobyčejné výrobní expanzi oboru. Například množství surového cukru, vyrobeného v pěti kampaních na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, bylo v porovnání s množstvím stejného výrobku z pětiletí kolem poloviny padesátých let přibližně desetkrát větší. České země tak vedle Německa a Francie patřily k nejvýznamnějším producentům řepného

⁴⁸ Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích. Díl 1. Od 10. století do roku 1900*, Praha 1994.

⁴⁹ Magdaléna BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010.

⁵⁰ František DUDEK, *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*, Praha 1979.

cukru na světě. Počet velkých cukrovarů, tedy zpracovatelských podniků patřících původně většinou velkostatkářům, byl od počátku sedmdesátých let rozšiřován o takzvané rolnické akciové cukrovary. Ty byly zřizovány v období zakladatelské horečky, velká část z nich ovšem neměla ani vhodné surovinové zázemí a často ani dobré úvěrové podmínky. Slabé byly tyto podniky zpravidla i po stránce manažerské či technologické. Značné procento jich proto v následujících letech zaniklo. V nich angažovaní rolníci si později stěžovali, že ke stavbě cukrovarů za nevhodných podmínek je svedli náhončí nejrůznějších firem – finančních i strojírenských. Svou roli v tom hrály i motivy „vlastenecké“. Řepařství a s ním spojený cukrovarnický průmysl byly totiž od šedesátých let 19. století důležitým zdrojem rostoucí akumulace českého kapitálu. Od sedmdesátých let zaujímalo cukrovarnictví první místo v národnostně české průmyslové výrobě. Podobnou úlohu, jako měl dříve textilní průmysl při akumulaci kapitálu nacionálně německého, sehrálo právě cukrovarnictví při akumulaci kapitálu národnostně českého.

Zakládání velkého počtu cukrovarů významně přispělo k rozmachu strojírenských závodů. Jenom firma Daněk a spol. zařídila a vybavila za deset let (1862–1872) téměř stovku (přesně 86) zcela nových cukrovarnických provozoven. Podobné výrobně-motivační souvislosti lze vidět i v rozmachu dalších potravinářských oborů. V dříve poměrně úspěšném mlynářství, jež se však muselo potýkat se stále vzrůstající uherskou konkurencí, byly tradiční vodní „klepáče“ rychle nahrazovány moderními parními mlýny, které od sedmdesátých let zejména ve městech a v průmyslově se rozvíjejících oblastech zcela převládly. Ve stejné době ztratilo pivovarnictví ráz oboru pouze doplňujícího zemědělské podnikání (či fruktifikujícího některé jeho produkty) a když byl koncem šedesátých let definitivně zrušen monopol propinačního práva (tj. práva vařit a prodávat pivo), stalo se samostatným průmyslovým odvětvím, které mělo stále více tovární charakter.⁵¹ V závěru století i v tomto oboru postupně docházelo ke značné koncentraci výroby, při níž rostoucí výstav (výroba) piva velkých „značek“ postupně zastíňoval malé lokální pivovary.

Budování nových, často velmi rozsáhlých výrobních celků a továren, jejich další provoz, spojený s neustálým zaváděním technologicko-výrobních inovací – to vše vyžadovalo stále větší investice a finance. Opatřit si takto vzrůstající peněžní prostředky bylo i pro dobře situované podnikatele-jednotlivce a tradiční firmy rodinného typu stále těžší. Bez problémů nebyly ani neustále ekonomicky poměrně významné podniky šlechty, které mohly využít kapitál získaný po roce 1848 refundací poddanských povinností rolníků. Jedním ze

⁵¹ František DUDEK, *Utváření základů zemědělskopřůmyslového komplexu v procesu kapitalistické industrializace českých zemí*, *Hospodářské dějiny – Economic History* 9, Praha 1982, s. 7–57.

zdrojů vzrůstající potřeby finančních prostředků se staly právě v této době prudce se rozvíjející peněžní instituce nejrůznějšího druhu a vznikající úvěrový trh (k tomu viz následující kapitoly). Druhou cestu k získání potřebného investičního kapitálu (praktikovanou ostatně i v peněžnictví) představovalo sdružování jednotlivých interesentů a soustředění jejich finančních prostředků v akciových společnostech. Tato forma se – zatím jen jako paralelní alternativa vedle tradičního podnikání jednotlivce či „rodinných“ firem – v rozsáhlejším měřítku objevovala právě v období vrcholící průmyslové revoluce. Prosažovala se zprvu především v odvětvích vyžadujících již při svém vzniku rozsáhlý zakladatelský i provozní kapitál. Tedy například při stavbě železnic (akciovými společnostmi byly téměř všechny tratě vznikající v šedesátých a sedmdesátých letech), dále v případě některých investičně náročnějších průmyslových oborů (těžarství a hutní výroba – například akciovky Mostecká uhelná společnost, Rosická báňská společnost či Pražská železářská společnost; ve strojírenství – například Pražská akciová strojírna, dříve Breitmoravská továrna na stroje v Praze, Akciová společnost strojíreny, dříve Breitfeld, Daněk a spol. či První brněnská strojírenská společnost) a také bank. Postupně se tato forma podnikání rozšířila i do dalších odvětví průmyslu, zejména do rolnických akciových cukrovarů, později i velkých pivovarů.

Zatímco do poloviny šedesátých let 19. století bylo zakládání akciových společností v našich zemích spíše výjimkou (do počátku šedesátých let vznikly v českých zemích jen zhruba dvě desítky akciověk), od roku 1867 do jara 1873 vydala vláda více než tisíc koncesí pro nové akciové společnosti.⁵² Téměř sedm stovek (tedy přibližně dvě třetiny) z nich skutečně zahájilo činnost. Asi 40 % fungujících akciových společností mělo přitom své sídlo ve Vídni jako hlavním městě monarchie, ovšem ještě více, plných 48 %, jich působilo v českých zemích – v Čechách přibližně 40 % a na Moravě necelých 8 %. Zbývajících o něco více než 10 % akciověk pak bylo rozptýleno v ostatních geograficky rozsáhlých částech Předlitavska. To snad více než zřetelně dokládá rozhodující postavení českých zemí v průmyslovém vývoji monarchie.

U akciových společností lze podle protokolovaného názvu poměrně jednoduše odhalit i jejich národnostní příslušnost, popřípadě jazykovou příslušnost jejich zakladatelů, což u individuálních podnikatelů a rodinných firem není vždy zcela jasné a někdy dokonce dosti problematické. Je typické, že do roku 1861 bylo v českých zemích založeno 17 německých akciových společností a žádná česká. V letech 1862–1867 pak vzniklo u nás 13 německých a 9 českých akciověk a mezi lety 1868 a 1874 již počet českých akciových podniků zhruba o čtvrtinu převážil akciovky německé – bylo založeno 98 ně-

meckých a 126 českých akciových společností. Mezi posledně zmíněnými měly ovšem velký podíl kapitálově méně náročné rolnické akciové cukrovary. Proto i když co do počtu se české a německé akciové podniky navzájem zhruba vyrovnaly, rozhodující kapitálová převaha zůstávala stále zcela jednoznačně na německé straně. Roku 1875 totiž akciový kapitál 128 německých akciových společností v českých zemích činil v nominální hodnotě 252 milionů zlatých, přičemž reálně bylo splaceno 150 milionů zlatých (přibližně 60 %), zatímco 135 českých akciových podniků disponovalo nominálním kapitálem 61 milionů zlatých, z čehož bylo splaceno 30 milionů zlatých (necelých 50 %). Z celkového reálně splaceného kapitálu akciových společností v českých zemích tak na jazykově české připadla pouhá jedna šestina (poměr 5:1) a ještě o něco horší bylo vzájemné srovnání průměrného splaceného kapitálu na jednu akciovou společnost (přibližně 1,2 a 0,2 milionu zlatých, tedy poměr 6:1).

Všechny výše uvedené poznatky, shrnující hlavní fakta a vývojové rysy vybraných průmyslových oborů, směřují celkem jednoznačně k závěru, že na přelomu třetí a čtvrté čtvrtiny 19. století byla v našich zemích průmyslová revoluce – chápaná jako první fáze dlouhodobého a vnitřně složitého industrializačního procesu – v zásadě dokončena. V tehdejších hlavních a ekonomicky stěžejních odvětvích průmyslové výroby, tedy zejména v oborech výše jmenovaných, se v převažující míře prosadila a produkčně uplatnila tovární organizace výroby za použití pracovních strojů, přičemž všeobecně převládlo zapojení parních strojů jako universální a rozhodující energetické jednotky. Tradiční obor spotřebního průmyslu, textilnictví, zaujímalo v hodnotovém složení průmyslové produkce stále přední příčku, nicméně jeho podíl postupně klesal; například v Čechách z více než 80 % na přelomu 18. a 19. století na zhruba 50 % začátkem čtyřicátých let a posléze až na přibližně 40 % v roce 1880.⁵³ Tento ústup byl způsoben relativně značným růstem potravinářských oborů (mezi lety 1841 a 1880 vzrostl jejich podíl ze 14 % na 33 %), přičemž mohutný rozmach tohoto odvětví byl do značné míry specifickým českých zemí, a dále neustále stoupající úlohou produkce výrobních prostředků, tedy hlavně strojů (ve stejných letech činil jejich podíl přibližně 11, respektive 16 % hodnoty průmyslové výroby, počet dělníků zaměstnaných ve strojírenství dosáhl ovšem koncem sedmdesátých let přibližně 27 % všeho průmyslového dělnictva u nás). Strmě vzrostla i energetická síla používaných parních strojů. I zde lze přitom spatřovat postupně se prosazující převahu produkce výrobních prostředků nad výrobou spotřebních komodit. V roce 1852 činil energetický výkon parních strojů přibližně 3 tisíce koňských sil (HP) v prvním případě a necelé 4 tisíce HP v případě druhém, do roku

⁵² Otto URBAN, *Československé dějiny 1848–1914. Sv. I, Hospodářský a sociální vývoj*, Praha 1978, s. 35.

⁵³ František DUDEK, *Vývoj struktury průmyslu českých zemích za kapitalismu*, Slezský sborník 86, 1988, s. 252–269.

1880 pak tyto počty vzrostly řádově téměř dvacetkrát (64, respektive 59 tisíc HP), přičemž definitivní převahu získala i v tomto ohledu produkce výrobních prostředků.

Pokud jde o časově přesnější vymezení okamžiku dovršení či ukončení průmyslové revoluce jako první fáze industrializace našich zemí, nutno znovu připomenout skutečnost, že vývoji ekonomických procesů a jevů lze jen stěží implantovat nějakou přesnou časovou hranici, hledat v jejich průběhu všeobecně platný chronologický mezník či jednoznačný datový zlom. V hospodářské konjunktře konce šedesátých a počátku sedmdesátých let, tedy v období obvykle označovaném jako „Gründerzeit“, ekonomické procesy vlastní průmyslové revoluci nepochybně vyvrcholily. Nicméně i když byla tato mohutná konjunktura poměrně rázně ukončena krachem na vídeňské burze v květnu 1873, zhroucení peněžního trhu zcela bezprostředně ovlivnilo pouze a především finanční sektor, a to i zde s jistým zpožděním, patrným zejména mimo hlavní město monarchie. Na druhé straně četné ekonomické a výrobní procesy podnikané konjunkturou pokračovaly ještě celou řadu následujících měsíců, ne-li let. Modelová je např. výstavba železnic, kde dříve zahájené projekty se dokončovaly ještě v roce 1875. Podobně tomu bylo i v jiných oborech průmyslu. Ze zcela obecného hlediska navíc ekonomickou krizi, která v cyklickém vývoji ekonomiky následuje po „přehřáté“ konjunktře, nelze striktně oddělovat od předchozího hospodářského rozmachu, s nímž je zcela nepochybně kauzálně spjata. Z těchto důvodů není asi zcela správné hledat „konec“ průmyslové revoluce v našich zemích v roce 1870 či 1873, ale až v letech následujících, tedy logicky někde ve fázi postupného překonávání hlubokého hospodářského útlumu sedmdesátých let a nástupu nového ekonomického oživení na konci sedmdesátých a počátku osmdesátých let. Při tomto konstatování nicméně nelze nevidět skutečnost, že četné jevy, typické pro ekonomický vývoj následujícího období, se začínají formovat právě v nelehkých dobách těžké hospodářské krize let sedmdesátých. Tento nepopíratelný fakt nezpochybňuje stanovenou dataci, je jen dokladem složitosti hospodářského vývoje, vzájemného prolínání jednotlivých ekonomických procesů a jevů ve společnosti a v neposlední řadě i příkladem obtížnosti (často dokonce ambivalence či rozporuplnosti) jejich přesnějšího časového vymezení či dokonce striktního chronologického oddělení.

IV.4. Kapitálové zdroje hospodářských aktivit a vývoj finančně-úvěrového systému

Problematika konstituování a vývoje soustavy finančních institucí a zejména rozvoj podnikatelsko úvěrových vztahů představují klíčové otázky vývoje hospodářství moderní doby. Volné, dostupné, dosažitelné finanční prostředky jsou nezbytným předpokladem, prostředkem i cílem a vlastním vnitřním smyslem moderního kapitalistického podnikání. Peněžní kapitál, ať již v podobě počátečního základního kapitálu, dále ve formě cyklicky se obměňujících provozních prostředků, rozšiřujících investic či ve formě konečného zisku, je tedy jakýmsi středobodem, od něž se odvíjejí veškeré ekonomické aktivity kapitalistického podnikatele. Je mu původním prostředkem i konečným cílem, alfou i omegou jeho snažení. Tuto v zásadě triviální úvahu je nutné připomenout proto, aby byl zdůrazněn zcela bez nadsázky centrální význam, úloha a postavení peněžní a úvěrové soustavy v moderním kapitalistickém podnikání. Bez ní, bez zajištění finančních prostředků, které tato soustava spravuje, kterými disponuje a které příslušným způsobem aktivizuje a využívá k podpoře celé škály ekonomických činností, si nelze fungování moderní ekonomiky vůbec ani představit.

Jedním z určujících problémů hospodářského vývoje od počátku průmyslové revoluce byla potřeba dostatečného podnikatelského kapitálu. Jeho nedostatek je zpravidla výrazným brzdícím faktorem ekonomiky a s tímto handicapem se ve sledovaném období potýkala celá podunajská monarchie. Ještě tíživěji se nedostatek peněžních prostředků vhodných pro podnikání projevoval v ekonomických poměrech českých zemí, zejména pak v prostředí národnostně českém.

Odstraňování zmíněného nedostatku, tedy aktivizace volných finančních zdrojů a jejich mobilizace ve prospěch ekonomiky, probíhalo v podstatě třemi hlavními způsoby: postupnou transformací tradičního obchodního kapitálu v podnikatelský kapitál; přeměnou takzvaného aristokratického (pozemkového) kapitálu v podnikatelský kapitál; postupným soustředěním malých či rozptýlených peněžních sum do celků vhodných pro potřeby podnikatelského kapitálu.⁵⁴

Zatímco první dva zmíněné způsoby představují vlastně kapitalistickou transformaci skutečností existujících již v předchozí etapě vývoje, centralizace drobných kapitálů, například ve formě akciových společností, je jev relativně nový. V historických podmínkách českých zemí se první dva způsoby transformace uskutečňovaly jen v omezené míře. Způsobila to jednak relativní

⁵⁴ O. URBAN, *Československé dějiny 1848–1914*, s. 34–35, 91.

sche Bank – všechny banky vzniklé v šedesátých letech, tedy Böhmische Escompte-Bank, Landwirthschaftliche Credit-Bank a Živnostenská banka. K nim se přiřadily i dva mladší ústavy, již zmíněná Böhmische Union-Bank a také Böhmische Bodencreditgesellschaft (Česká společnost pro úvěr pozemkový). Posledně zmíněná firma ale zanedlouho doplatila na své úzké propojení s cukrovary. Po vypuknutí takzvané cukrovarnické krize v polovině osmdesátých let nebyl tento ústav schopen dostát svým platebním povinnostem a roku 1884 – jako jediná pražská banka – byl nucen vyhlásit úpadek.⁹² Do nové etapy vývoje peněžnictví i celé ekonomiky v devadesátých letech 19. století tak v českých zemích vstupovala pouze výše zmíněná hrstka obchodních akciových bank.

IV.5. Druhá průmyslová revoluce, velká deprese a nástup organizovaného kapitalismu

Složitý postup průmyslové přeměny společnosti – podobně jako celý modernizační proces – se neuskutečňoval zcela plynule, lineárně a přímočaře, s neměnnou intenzitou. Ani jeho protagonisty nebyly stále jedny a tytéž obory. Naopak. Probíhal v několika vzájemně odlišných vývojových etapách, vlnách, přičemž hlavními nositeli industrializačního pokroku v jednotlivých fázích byla zpravidla i odlišná a často – ale ne vždy – nová průmyslová odvětví.

Přibližně od osmdesátých let 19. století se v ekonomickém vývoji začaly objevovat změny, které výrazně modifikovaly až dosud určující trendy a jevy, jež byly typické pro etapu oné prvotní průmyslové revoluce, tedy průmyslové revoluce v užším časovém pojetí či „vlastní“ průmyslové revoluce. Často se proto hovoří o „druhé“ průmyslové revoluci.⁹³ Takovéto označení sice zřetelně indikuje časovou posloupnost jednotlivých industrializačních vln, použití prosté řadové číslovky ovšem ani náznakem nevypovídá nic o podstatě, o odlišném vnitřním charakteru a obsahu popisovaného jevu. Tento pojem je tedy v zásadě zatím spíše pomocným označením. Podobně pomocný ráz má i ta charakteristika druhé fáze industrializace, v níž se říká, že během ní se naše země přeměnily z oblastí agrárně průmyslových v oblast průmyslově agrární.⁹⁴ Vedle těchto ne zcela přesných či přiléhavých charakteristik se ale až dosud

⁹² J. HORÁK, *Přehled vývoje*, s. 82 an.

⁹³ U nás asi nejdříve Pavla HORSKÁ-VRBOVÁ, *Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce*, Praha 1965.

⁹⁴ Například Vlastislav LACINA, *Hospodářství českých zemí 1880–1914*, Praha 1990.

nepodařilo vytvořit termín vhodnější, co do obsahu výstižnější a zároveň přijatelný pro většinu odborné veřejnosti. Snahy prosadit pro tuto druhou industrializační vlnu název „technicko-vědecká“ revoluce (jež vycházely mimo jiné z toho, že pro označení další následné, tj. „třetí“ industrializační vlny se ve druhé polovině 20. století poměrně obecně vžil výraz „vědecko-technická revoluce“) se v dlouhodobější perspektivě ukázaly jako neprůchodné.⁹⁵ Přes jistý mocensko-autoritativní tlak svého tvůrce a prosazovatele se zmíněný termín, vytvořený poněkud voluntaristicky pro doplnění naznačené „triády“ revolucí, obecněji neujal a byl užíván jen krátkodobě a jen částí odborné veřejnosti.

Důležitými a zcela nepochybně rozhodujícími impulzy pro rozmach druhé industrializační vlny byly: a) nové technologické postupy, jejichž teoretické principy byly odhaleny významnými vědeckými objevy a vzápětí následující technické vynálezy pak umožnily jejich praktické výrobní využití; b) nové energetické zdroje. Oba tyto impulzy pak byly produkčně realizovány v zásadě ve dvou směrech. Jednak ve starších výrobních odvětvích rozvinutých již v předchozích dobách, a to ve formě výrazných a často převratných inovací se značným vlivem na efektivitu a větší kvalitu výroby, jednak v průmyslových oborech nových, které se mimo jiné i díky své vysoké dynamičnosti a dosud nevídanému tempu růstu postupně stávaly novými protagonisty a vůdčími elementy ekonomického rozvoje.

Nejdůležitější nové přínosy druhé industrializační vlny tak lze velmi všeobecně shrnout do tří hlavních oblastí: vedle zavádění nových výrazně efektivnějších způsobů hromadné výroby starých materiálů to bylo zejména zavádění materiálů nových; dále uplatnění vyššího stupně mechanizace a hlubší dělby práce, a to nejen v bezprostředně výrobní, ale i administrativně-organizační sféře; a konečně prosazení nových energetických zdrojů v podobě elektřiny a výbušného spalovacího motoru, které zpočátku doplňovaly a posléze nahrazovaly (či dokonce vytěsňovaly) tradiční, byť stále efektivněji využívané zdroje energie – vodu a páru.

Dalším výrazným rysem bylo zrychlené využití vědeckých poznatků ve výrobní praxi, přičemž významnou komponentou tohoto jevu bylo podstatné zkrácení časového rozpětí mezi teoretickým objevem a jeho produkčním využitím, což přispělo k neobyčejnému zrychlení technického pokroku. Ve velmi podstatné míře to umožňovalo mnohem těsnější propojení „čisté“ vědy s konkrétní výrobní praxí, jež se realizovalo jak v kdysi od reality poněkud odtržených akademických výzkumných centrech, tak především ve stále důležitějších továrních výzkumných dílnách a specializovaných laboratořích.

Druhá industrializační fáze ovšem neznamenala pouze nasazení nové efektivnější techniky do výroby, aplikaci nových, na vědeckých výzkumech

⁹⁵ J. PURŠ, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*.

založených technologií a z toho rezultující přesun ekonomického těžiště směrem k novým výrobním oborům a hospodářským odvětvím. Poslední desetiletí 19. a počátek 20. století přinesly přestavbu celého ekonomického systému a s tím bezprostředně související mnohem širší strukturální změny. Postupně se opouštěly zásady klasického liberálního kapitalismu volné konkurence a tyto nijak neusměrňované principy se transformovaly směrem ke svázanějším a kontrolovanějším formám. Vedle technické a organizační racionalizace výroby byla stále rozšířenější markantní koncentrace čím dále tím významnější části ekonomických aktivit ve velkopodnicích. Průvodním jevem této skutečnosti se stalo rajónování výroby i spotřeby a vytváření příslušných dohod – kartelů. Ve vnitřní hospodářské politice začínaly hrát stále výraznější roli dříve prakticky neexistující vstupy státu, ať již v oblasti vytváření stále přísnějších právně-organizačních mantinelů, tak postupně i v roli významného odběratele některých komodit. Ve zvlášť ostré formě, realizující se zpravidla v mezních či vyhrocených situacích (vátky), se pak stále rostoucí úloha státu manifestovala prostřednictvím přímých intervencí do ekonomiky. Také v zahraniční politice nastal přechod od svobodného obchodu k celnímu protekcionismu směrem dovnitř a ke kapitálové a často i územní expanzi navenek.

V sociálně-ekonomické oblasti do dřívější bipolarity „továrník – dělníci“ stále výrazněji vstupovaly střední vrstvy zaměstnanců, jakými byli administrativní pracovníci, laboranti, vědeckovýzkumné síly, inženýři či další řídicí pracovníci. Rostoucí význam těchto vrstev si postupně vynutil i reorganizaci nejvyšších podnikových orgánů spolu s výraznou proměnou dřívější funkce majitele či původního podnikatele („manažerská revoluce“). Mění se tak celý institut „majitele-podnikatele“, dříve zpravidla personálně ztotožněný, a stále častější právní podobou podnikání se stávaly akciové společnosti, jež se prosazovaly nejen při vzniku podniků nových, ale též při poměrně masivním přechodu původně individuálně vlastněných podniků na tuto „kolektivní“ podílovou formu s oddělenými funkcemi vlastníků a samotnou výrobu řídicích podnikatelů. V důsledku rostoucí kapitálové náročnosti jak nezbytných inovací, tak i samotného provozu také neobyčejně vzrostl význam nejrůznějších úvěrových institucí, zajišťujících výrobu přísun potřebných finančních prostředků. Tedy v prvé řadě obchodních bank. Ty pak díky tomuto svému vlivu postupně získávaly významná místa i ve vedoucích orgánech jednotlivých podniků.

S postupující koncentrací průmyslové výroby a jejím permanentním růstem se dramaticky zvětšil počet průmyslového dělnictva. Takzvaná sociální otázka, dříve většinou společnosti chápána spíše okrajově, získala postupně masovou a o to naléhavější dimenzi. Vedle měšťanských politických stran vznikaly i masové dělnické politické strany a odbory. K organizaci stavovských zájmů přikročili rovněž podnikatelé a majetné hospodářské kruhy, docházelo k postupnému zřizování četných profesních organizací, spolků a centrál.

Součástí probíhajících změn bylo i poměrně hluboké narušení průběhu ekonomického cyklu, tedy relativně pravidelného střídání jednotlivých fází hospodářského vývoje: po rozmachu a konjunktury ekonomiky zpravidla přicházelo období hospodářské recese (krize), po ní následující deprese pak posléze postupně přecházela do nového oživení směřujícího k další konjunktury. Tento cyklus se v přibližně desetiletých intervalech projevoval v převážné části období takzvaného kapitalismu volné konkurence. Krach na vídeňské burze v květnu 1873 však neodstartoval pouze další z řady podobných ekonomických propadů, ale zahájil nejhlubší světovou hospodářskou krizi celého 19. století. Nastalý hospodářský útlum byl natolik silný a dlouhotrvající, že přes některá období, slibující návrat k ekonomickému oživení, se hlavní hospodářské ukazatele většiny oborů vrátily k hodnotám z počátku sedmdesátých let až přibližně po dvou desetiletích, tedy někdy v průběhu či dokonce až na konci let devadesátých. Proto se pro poslední čtvrtinu 19. století před časem ujalo označení „období velké deprese“.⁹⁶

Oprávněnosti tohoto pojmu do značné míry konvenuje nejen vývoj rozhodujících ekonomických charakteristik, ale také osobní pocity současníků. Ti si velmi dobře uvědomovali dlouholetou depresi celé řady důležitých hospodářských ukazatelů – například cen, úroků a zejména podnikatelských zisků. Výrazná redukce průmyslové výroby byla navíc komplikována problémy zemědělství, v němž se právě v těchto letech nejsilněji projevil dopad agrární krize. Ta byla způsobena expanzí levného obilí a potravin z Ameriky a Ruska, které zaplavily zemědělské trhy ve střední i západní Evropě. Kromě producentů obilovin byli zmíněnou krizí v našich zemích výrazně postiženi i pěstitelé cukrové řepy a následně i výrobci cukru.

Velmi významným průvodním jevem v období velké deprese byl dlouhodobý pronikavý pokles cen, dlouhodobá deflace. Proto se v posledních letech nejen jako paralelní, ale jako obecnější a možná i výstižnější označení pro poslední čtvrtinu 19. století používá ve střední Evropě také pojem „období velké deflace“.⁹⁷ V každém případě lze konstatovat, že podmínky této pro podnikání nepřilíš příznivé periody přinesly dalekosáhlé změny. Obecná krize, zasáhnuvší široké oblasti ekonomického života, prohloubila (pokud přímo

⁹⁶ Hans ROSENBERG, *Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa*, Berlin 1967. U nás nejnověji k této problematice Jan HÁJEK, „Velká deprese“ 19. století a peněžnictví v českých zemích, in: Eduard Kubů – Jindřich Soukup – Jiří Šouša (edd.), *Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století*, Praha – Ostrava 2015, s. 141–157.

⁹⁷ Poněkud matoucí je u původního Rosenbergova pojmu i to, že jeho anglický překlad („Great Depression“) je označení, které je v anglosaské historicko-ekonomické literatuře zpravidla přiřazováno třicátým letům 20. století (viz např. Joel MOKYR (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, Vol. 2, Oxford 2003, s. 459 an.).

nezapříčinila) strukturální přestavbu celého ekonomického systému. Klesající rentabilita podnikání a trpké zkušenosti, získané v průběhu zdánlivě nekončících krizových let, stejně jako usilovná snaha najít východisko z nově vyvstalých ekonomických problémů přivedily změnu ve způsobech podnikání a obrat v celé řadě ekonomických otázek. A nejen v nich. Široké nižší a střední vrstvy se po prožitých finančních zklamáních, která často dosti dramaticky přišla v období po krachu z roku 1873 a vystřídala předchozí podnikatelskou euforii z přelomu šedesátých a sedmdesátých let, odvrátily od liberálního individualismu podnikání volné soutěže, od svobodné hry hospodářských sil. Naopak další smysluplnou budoucnost viděly v kolektivistických řešeních – a to nejen ekonomických problémů, ale například i v oblasti ideologické – a také v rozsáhlejších pravomocích státu. Bezprostředně ekonomické změny tak našly svůj odraz i v proměnách ideového a politického klimatu.

Lze tedy shrnout, že právě ve dvou desetiletích „velké deprese“ („deflace“) povstaly přístupy a jevy, jež se posléze staly typické či charakteristické právě pro onu druhou vlnu industrializace. Současně je třeba konstatovat, že v konkrétním historickém vývoji našich zemí byly právě v této periodě – v důsledku někdy ne zcela prozíravých zásahů víceméně tradičně orientovaného státu – bohužel zakonzervovány některé méně progresivní či vysloveně konzervativní principy. To pak mimo jiné zapříčinilo skutečnost, že ekonomika habsburské monarchie vyšla ze zmíněného přibližně dvacetiletého vývoje s relativně větším zpožděním za vyspělejšími zeměmi (například za dynamicky se rozvíjejícím Německem), než jaké existovalo na počátku sedmdesátých let. Na zmíněném relativním hospodářském zaostávání monarchie pak již nic nezměnilo ani období nesporného hospodářského rozvoje na samém konci 19. století, a dokonce ani bouřlivá ekonomická konjunktura krátce před první světovou válkou (takzvaná nová „zakladatelská doba“, nová „Gründerzeit“).

V posledních dvou desetiletích 19. a na počátku století 20. tak v ekonomikách vyspělých zemí proběhly procesy, které do značné míry transformovaly předchozí formy klasického kapitalistického podnikání založeného na ničím neomezované volné konkurenci individuálních podnikatelů. Postupně začala vznikat nová forma organizace nejen ekonomiky, ale vlastně i celé společnosti. Pro novou podobu uspořádání společnosti se postupně v některých kruzích vžil termín „organizovaný kapitalismus“. I tento pojem je jedním z dalších označení příslušné historické periody a stavu, do něhož se společnost nejvyspělejších zemí v dané době dostala. Předchozí „klasický“ kapitalismus, založený na svobodné a ničím neomezované výrobní a obchodní konkurenci – v extrému hraničící až s výrobní anarchií –, dále na osobě individuálního podnikatele a rovněž na principu nezasahování státu do podnikání, byl postupně transformován v nový systém, který měl být odolnější vůči kolísání cen, odbytu a vlastně všem dalším nepříznivým výkyvům celé ekonomiky.

Jeden z našich předních znalců Zdeněk Jindra, který výzkumu příslušného období zasvětil převážnou část svého odborného působení, vyzdvihl jako hlavní rysy zmíněného „organizovaného kapitalismu“ několik významných skutečností.⁹⁸ Uvedme nejdůležitější: 1. Výrazné omezení předchozí, v zásadě volné hry tržních sil a její postupné nahrazení kapitálovou koncentrací (růst významu velkovýroby a velkopodniků) a centralizací (geografickou, institucionální, personální). Nezbytným projevem bylo například akcionování dříve individuálně vlastněných podniků, jejich vzájemné pohlcování a fúze, dále vznik kartelových dohod a zařazování dříve samostatných podniků do horizontálních i vertikálních koncernů (pro „koncern“ je v současné ekonomice používán i termín „holding“). 2. Stále těsnější spolupráce a posléze srůstání dříve oddělených forem průmyslového, obchodního a bankovního kapitálu. Ve vrcholné podobě pak vzniká takzvaný finanční kapitál, zastřešující, zpravidla z pozice peněžní instituce, nejrůznější formy zmíněné spolupráce a propojení. 3. Oddělení vlastnictví kapitálu od řízení podniku. Vedení podniku se v rámci maximální racionalizace postupně ujímali profesionálně vyškolení zaměstnanci (manažeri), opírající se o širokou skupinu středních a nižších zaměstnanců a využívající při své práci vědeckých a výzkumných poznatků i velkého množství informací nejen o zbožním či pracovním trhu, ale také z celé řady dalších ekonomických a společenských oblastí. 4. Postupný přesun významového těžiště ve struktuře zaměstnaných od bezprostředně výrobních (manuálních) pracovníků (dělníků) směrem k „bílým límečkům“. S tím nepřímo souvisel i postupný růst významu „terciéru“, tedy obchodu, peněžnictví a dalších služeb, na úkor tradičních výrobních sektorů – průmyslu a zemědělství. 5. Výrazně narostla legislativní a administrativní intervence státu v ekonomické i sociální oblasti a došlo tak k mnohem bezprostřednějším propojení sociálně-ekonomické a státní sféry. Politika se ekonomizovala, což se projevilo jak směrem „dovnitř“ (celní a obchodní politika, sociální zákonodárství, státní zakázky a subvence, nebo dokonce přímé podnikání státu například v dopravě či ve výrobě zbraní), tak i ve směru „navenek“ (právní, diplomatické podpory ekonomické expanze do zahraničí). Státní zásahy do ekonomiky se stupňovaly v době mezinárodních konfliktů a projevovaly se přímou podporou zbrojní či jiné proválečné výroby a v extrémní podobě ve státem řízeném válečném hospodářství. Paralelně se zmíněnou „ekonomizací politiky“ se současně objevovala i „politizace ekonomiky“, například v podobě projevů ekonomického nacionalismu. 6. Nový systém organizace ekonomického života se stále více odrážel i v proměnách idejí, ideologií, vzorců chování a kolektivních mentalit. Velmi markantně je to zřejmé v proměnách politic-

⁹⁸ Ve zhuštěné podobě například I. JAKUBEC – Z. JINDRA, *Dějiny hospodářství českých zemí*, například s. 27 an.

kého života (zakládání masových politických stran) i ve vzniku a stále rostoucím vlivu profesních organizací (na jedné straně odborů, na straně druhé nejružnějších zájmových podnikatelských skupin).

Hlavní projevy organizovaného kapitalismu byly odpozorovány a teoreticky zformulovány již na začátku 20. století. Většinu věcně opodstatněných tezí jednoho z dobových analytiků o vzrůstajícím vlivu monopolů⁹⁹ vzápětí přejal a podle svých aktuálně politických potřeb interpretoval ruský ultralevý sociální demokrat V. I. Lenin. V jeho zpolitizované a voluntaristicky upravené podobě pod označením „monopolní kapitalismus“ (též „státně monopolistický kapitalismus“ či „imperialismus“) pak zmíněné jevy na dlouhá desetiletí vešly do pojmového instrumentária marxisticky orientované historiografie, navíc ovlivněného často dosti strnulými schématy příslušné politické ekonomie.¹⁰⁰ Přes tuto – byť nepřímou a nezaslouženou – diskreditaci prodělal koncept „organizovaného kapitalismu“ ve druhé polovině 20. století v západních odborných kruzích určitou revizí a rehabilitaci. Nicméně ani dnes není používán zcela bez výhrad a diskusí. Například anglosaská ekonomie se přiklání spíše k pojmu „korporativní kapitalismus“, jež se ale soustředí především na vývoj velkopodnikatelských struktur a do jisté míry podceňuje rostoucí úlohu státu. Ta byla ve středoevropských podmínkách zcela nepominutelná a pro situaci v našich zemích je proto pojem a koncept „organizovaného kapitalismu“ asi i výstižnější.¹⁰¹

Nové výrobní postupy spojené s rychlým pokrokem vědy a techniky umožnily od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století nebývale rychlý kvantitativní vzestup objemu výroby. V tomto zmohutnění průmyslové produkce hrály – na rozdíl od předchozí etapy – rozhodující roli především základní obory těžkého průmyslu (hornictví, hutnictví a železářství, strojírenství), k nimž se postupně přidávala nová mladá průmyslová odvětví – elektrotechnika a některé oblasti chemické výroby. Zastarávající malovýrobní formy byly stále více zatlačovány, převaha strojní výroby a dominance velkopodniků se projevila ve vzniku prvních monopolů. V posledních dvou desetiletích 19. století se jednoduché formy monopolů (například kartely) ještě prolínaly s doznívajícími principy volné konkurence, od počátku nového

⁹⁹ Viz například český překlad práce Rudolfa HILFERDINGA, *Finanční kapitál. Studie o nejnovější fázi vývoje kapitalismu*, Praha 1961.

¹⁰⁰ U nás viz například Jurij KRÍŽEK, *Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit 1900–1918*, Praha 1963. Faktograficky bohatá a solidní studie je nicméně zatížena ideologicky jednostranným podáním.

¹⁰¹ V našich zemích se o rehabilitaci pojmu zasloužili zejména Zdeněk Jindra a Vlastislav Lacina.

století lze již v profilových výrobních oborech hovořit o zcela zjevné počínající převaze monopolů.

Zcela nová epocha vývoje byla zahájena v hutnictví a železářství. Takzvané bessemerování přispělo k čištění surového železa a lepší výrobě oceli.¹⁰² Její další produkci usnadnilo zavádění nových siemens-martinských pecí. Pro situaci v českých zemích mělo však zcela zásadní význam použití vápencových vyzdívek při bessemerovacím procesu (tzv. thomasace), které umožnilo efektivně zpracovávat u nás široce se nacházející na fosfor bohatý typ železné rudy.¹⁰³ Rozběhla se výroba různých druhů železa a zejména oceli (například takzvaná kelímková ocel či různé typy šlechtěné oceli). Nové způsoby zatlačily dříve obvyklé pudlování. Zmíněné postupy, stejně jako celá řada dalších technických vynálezů a zlepšení, přispěly k nebývalému růstu hutní produkce. Zatímco na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století činil průměrný výkon jedné vysoké pece zhruba pět tisíc tun ročně, na přelomu století to bylo již kolem 20 tisíc tun a v roce 1913 téměř 60 tisíc tun.¹⁰⁴ Neobyčejný vzestup v období před první světovou válkou zčásti souvisí i s tím, že v hutnictví byl postupně stále více využíván – například pro vyhřívání tavicích pecí – elektrický proud.

Tím, že zmíněné vynálezy (zejména thomasace) umožnily výhodně zpracovávat dosud nepřliš efektivně využívaná, na fosfor bohatá (a tím dosud další výrobu výrazně komplikující) ložiska železné rudy ve středo-západních Čechách (například takzvané nučické ložisko u Kladna a Králova Dvora), přispěly nejen k modernizaci předlitavského hutnictví železa, k posílení jeho ocelářské výroby, ale znamenaly také výrazný posun v jeho geografickém rozmístění. To se projevilo v postupném přesunu jeho těžiště z alpských zemí do zemí českých. Ty totiž navíc – vedle výše zmíněných zásob nyní již efektivně zpracovatelné rudy – disponovaly výhodou velkých ložisek koksovatelného uhlí.

Hlavními centry hutní a železářské výroby se u nás staly Třinec a Vítkovice na Ostravsku a již zmíněná kladenská oblast ve středních Čechách. Rozšířená a zkvalitněná železářská produkce byla využívána v celé řadě nejružnějších odvětví – jako mohutné ocelové konstrukce, mostní díly, železniční soupravy i součásti lodí, kolejnice, díly pro stroje a motory různých druhů

¹⁰² M. MYŠKA, *Založení a počátky Vítkovických železáren*; J. KOŘAN, *Vývoj výroby železa v českých zemích v období průmyslové revoluce*.

¹⁰³ Dopad pro naše země nejnověji shrnuje Ivan JAKUBEC, *Zur Einführung des Thomas-Verfahrens in den böhmischen Ländern*, in: Manfred Rasch – Jacques Mass (edd.), *Das Thomas-Verfahren in Europa. Entstehung – Entwicklung – Ende*, Essen 2009, s. 213–240.

¹⁰⁴ Antonín DANIHELKA, *Dějiny hutnictví železa v Československu. 2. Od průmyslové revoluce do konce 2. světové války*, Praha 1986.

a v neposlední řadě i v průmyslu zbrojním (například Škodovy závody prosluly mimo jiné výrobou děl).¹⁰⁵ Cenné vedlejší látky, které vznikaly při železářské výrobě, přispěly k mohutnému rozvoji chemického průmyslu.

Nebývalý růst rovněž zaznamenala těžba uhlí, kamenného i hnědého. Stály za ním nejen zvýšená potřeba železářských závodů, ale i požadavky dalších průmyslových odvětví, dále zvýšený železniční provoz, objednávky z ciziny (hlavně ze Saska) a v nemalé míře i rostoucí objem otopu domácností nebývale se rozšiřujících měst. V roce 1880 činila těžba černého uhlí v českých zemích přibližně pět milionů tun, za poslední dvě desetiletí 20. století se ale přibližně zdvojnásobila a do roku 1913 téměř ztrojnásobila. Ještě rychlejší byl nárůst dobývání hnědého uhlí, kterého se počátkem osmdesátých let u nás těžilo přes šest milionů tun a v letech před válkou téměř 24 milionů tun, tedy zhruba čtyřnásobek.¹⁰⁶ Postavení českých zemí v uhelné produkci Předlitavska bylo zcela dominantní – u kamenného uhlí jejich podíl dosahoval až 90 %, u hnědého uhlí kolísal mezi 80–84 % předlitavské těžby. Rozsáhlé pokroky v uhelném hornictví byly na počátku nového století spojeny i s využitím nového zdroje energie – elektřiny. Ta v tomto odvětví umožnila užívání řady technicko-mechanizačních vylepšení těžby, například strojových vrtaček a sbíječek, transportních pásů či třepavých žlabů.

Převratným vývojem prošlo také koksárenství – obor, spojující uhelnou těžbu s železářstvím. Asi největší změnou bylo zavádění komorových pecí s nepřímým otopem, které nahradily starší relativně primitivní úlové pece. Vývoj palivové techniky ještě více utužil spojení železářského a uhelného průmyslu. Ve zvlášť výhodné situaci se ocitly železářny severomoravské a slezské, které měly v místě k dispozici dostatek kvalitního koksovatelného uhlí. Naproti tomu železářny v Čechách, zejména kladenské, byly odkázány na dovoz koksu buď právě ze Slezska, nebo i z jiným míst (Vestfálsko). Vedle svého hlavního výstupu produkovala koksárenská výroba i celou řadu dalších vedlejších produktů, často klíčových pro další zužitkování chemickým průmyslem (čpavek, dehet, smola, benzoly, koksárenský plyn a další).

Právě chemický průmysl zaznamenal rovněž neobyčejný rozmach. Zpočátku stála na předním místě tohoto oboru výroba sody a s ní spojených produktů. Starší výrobní postup (takzvaný proces podle Leblanca) byl postupně nahrazen produkcí Solvayovy amoniakové sody. Sortiment chemických

¹⁰⁵ F. JANÁČEK, *Největší zbrojovka monarchie*.

¹⁰⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj uhelného průmyslu v českých zemích*, Jiří MATĚJČEK, *Vývoj uhelného průmyslu v českých zemích po průmyslové revoluci (do roku 1914)*, Praha 1984; souhrnně též *Uhelné hornictví v ČSSR*, Ostrava 1985. Nejnověji pak spíše regionálně zaměřená monografie Aleše ZÁŘICKÉHO, *Ve stínu těžných věží. Historie dobývání kamenného uhlí v Petřvaldské dílně pánvi od počátku prospektorské činnosti do roku 1906*, Ostrava 2004.

výrobků ale nezůstával pouze u tohoto produktu, ale velmi podstatně se rozšířil (například soli těžkých kovů, karbid, kyanidy, kyselina uhličitá, sírová, peroxid vodíku, výbušniny). Nezastupitelný význam měla chemická výroba zejména pro zemědělství rychlým rozšiřováním výroby umělých hnojiv (například superfosfátů), získávaných i jako vedlejší produkt při thomasaci. Nezanedbatelnou důležitost měla v podmínkách českých zemí i výroba zápalek. Prudce se rozvíjející průmyslové výzkumnictví v oblasti chemie umožnilo novou analýzu a následně i výrazné vylepšení výrobních pochodů nejen v železářství, ale také v textilu, potravinářském průmyslu i jinde. Díky svým vazbám na těžbu uhlí byl chemický průmysl soustředěn především na Ostravsku¹⁰⁷ a také v Podkrušnohoří. Zde se nejdůležitějším podnikem chemického průmyslu stal Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem, který patřil k největším továrnám svého druhu v monarchii.¹⁰⁸ Přes svůj nesporný rozmach byl chemický průmysl v našich zemích trvale vystaven tlaku vyspělé říšskoněmecké konkurence, která podvazovala jeho ještě dynamičtější vývoj.

Neméně významným způsobem se v našich zemích v posledních dvou desetiletích 19. a počátkem 20. století rozvinulo také strojírenství.¹⁰⁹ Svůj v předchozím období nejběžnější výrobní program – vybavování závodů potravinářského průmyslu (tj. především cukrovarů, lihovarů či pivovarů) potřebným strojním zařízením – dále prohlubovalo. Po postupné saturaci potřeb domácích závodů pak začalo se zmíněným sortimentem pronikat i na zahraniční trhy, zejména do Ruska a na Balkán. Stále více se také rozvíjela výroba zemědělských strojů. Od sestrojování relativně jednoduchých zařízení v šedesátých a sedmdesátých letech přešla řada strojírenských firem od osmdesátých let k větší specializaci. Mnohé strojírenské továrny v řadě menších měst, zpravidla ležících v oblasti se silným zemědělským zázemím (například Brandýs nad Labem, Jičín, Pečky, Prostějov, Přerov, Roudnice i jinde), produkovaly kolem přelomu století relativně špičkové zemědělské stroje, s nimiž nalézaly obchodní uplatnění nejen doma, ale i na již zmíněných zahraničních trzích v jižní a východní Evropě.

Škála produktů strojírenské výroby se přitom neustále rozšiřovala. Začaly se vyrábět i některé relativně složité textilní a papírenské stroje, které se až dosud většinou dovážely, sortiment se rozšiřoval i jiným směrem – na vodo-

¹⁰⁷ Nejnověji například Petr POPELKA, *Dějiny moravských chemických závodů*, Ostrava 2008.

¹⁰⁸ Stručně viz Jana ENGLOVÁ, *Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem*, in: Kristína Kaiserová – Vladimír Kaiser (edd.), *Dějiny města Ústí nad Labem 1995*, s. 110 an.; souhrnně Jiří KRÍČKA (a kol.), *Dílo sedmi generací. 150 let Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem*, Ústí nad Labem 2008.

¹⁰⁹ P. VRBOVÁ, *Hlavní otázky vzniku a vývoje českého strojírenství*; velmi stručně též Otto SMRČEK, *Kapitoly z dějin strojírenství*, Praha 1992.

vody a pumpy, mlýnská zařízení a mlékařské odstředivky, nízkotlaké kotle pro ústřední topení, zimotvorné stroje a další. Rozvoj strojíren vytvořil i dostatečné domácí odbytiště pro výrobu kovoobráběcích strojů. Do špičky strojírenského průmyslu se stále výrazněji začaly tlačit podniky zasvěcené výrobě dopravních prostředků. Ke starší Ringhofferově továrně na vagony na Smíchově se postupně přidružily nové továrny v Kopřivnici, Králově Poli, Kolíně či Studénce. Původní výroba motocyklů v Mladé Boleslavi se několik let po přelomu století přeměnila v jednu z prvních automobilek u nás. Ještě před ní začalo vznikat podobně orientované středisko v Kopřivnici.

Velký pokrok zaznamenala i výroba stavebních hmot, zejména portlandského cementu.¹¹⁰ Dále to byla například produkce kameninového a dlaždicového průmyslového zboží (Západočeské kaolinové závody, Rakovnické závody), stejně jako výroba ve stovkách cihelen, rozestých po celém území Čech, Moravy a Slezska. V nich se rozšiřovala strojní výroba lisováním, jež byla doplněna zaváděním kruhových pecí umožňujících plynulejší postup vypalování. Z těchto změn – stejně jako z rozvoje železářství – těžilo stavebnictví, jež ve stále větší míře nalézalo uplatnění v mohutné výstavbě obytných domů v rychle se rozšiřujících městech, stejně jako v budování často dosti náročných (a i z estetického hlediska poměrně uspokojivě zvládnutých) průmyslových objektů či objektů souvisejících s dokončováním dopravní infrastruktury (stovky nádraží). Zcela novým prvkem průmyslového i dopravního stavitelství bylo stále častější využívání betonu.¹¹¹

Velké množství podstatných změn ve výrobě, v dopravě i v každodenním životě způsobilo rychlé rozšíření již zmíněného nového zdroje energie – elektřiny.¹¹² Technicky byl zprvu v našich zemích upřednostňován jednosměrný proud (jeho zastáncem byl kupř. i František Křížík) a na této bázi byla vybudována i většina prvních elektrifikačních podniků z konce 19. století. Přibližně po roce 1900 však v technickém řešení převážil střídavý proud. Jedním z jeho propagátorů byl v našich zemích i česko-židovský inženýr Emil Kolben, který po návratu z pobytu v USA, kde spolupracoval např. s Nikolou Teslou a dotáhl to až na šéfinženýra a vedoucího laboratoří u Thomase Alva Edisona, založil ve druhé polovině devadesátých let v Praze-Vysocanech neobyčejně úspěšný a prosperující elektrotechnický závod. Byla zahájena elektrifikace velkých měst, vznikaly i první velké tepelné elektrárny (v Trmicích, v Poříčí u Turnova, v Oslavanech), které zásobovaly elektřinou rozsáhlé oblasti. Velký vý-

¹¹⁰ Jaroslav LÁNÍK – Miloš CIKRT, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, Praha 2001; Jaroslav LÁNÍK, *Velký příběh. 120 let Královodvorské cementárny 1889–2009*, Králův Dvůr – Radotín 2009.

¹¹¹ Irena SEIDLEROVÁ – Jiří DOHNÁLEK, *Dějiny betonového stavitelství*, Praha 1999.

¹¹² Pavla HORSKÁ-VRBOVÁ, *Počátky elektrizace v českých zemích*, Praha 1961.

znam měly i elektrárny důležitých průmyslových závodů na Kladně, v Plzni, Praze, Trinci či Ostravě. Na venkově byly budovány drobné vodní elektrárny (často využívající zařízení starších mlýnů či jiných vodních děl), jejichž potřebná zařízení a strojní vybavení byla dodávána českými strojírenskými a elektro-technickými továrnami.

Elektrina se rychle uplatňovala v městské dopravě, v osvětlení domácností a postupně i ve veřejném osvětlení, kde vytlačovala plyn. První stálé pouliční elektrické osvětlení bylo u nás vybudováno v roce 1894 na Václavském náměstí v Praze, počínaje rokem 1896 začala systematická přestavba pražské koňské pouliční dráhy na elektrický pohon. Elektrická – a ještě předtím parostrojní – tramvaj však ještě dříve jezdila v Brně a v Teplicích. Do přelomu století byla dále elektrická tramvaj instalována v Olomouci, Plzni, Ústí nad Labem a Liberci. V roce 1903 byla jako první elektrifikována místní železniční trať z Tábora do Bechyně. Komunikační využití elektřiny se projevilo i v postupném zavádění a využívání telefonu. První telefonní seznam byl v Praze vydán sice již v roce 1883 (čítal 149 účastníků), hlavní rozmach telefonu ale nastal až po roce 1900. V roce 1914 se jenom v Čechách nacházelo již 515 lokálních sítí a na 6000 kilometrů místních telefonních linek.

Asi největší ekonomický dopad mělo zavádění elektřiny jako hnací síly ve výrobě. Elektromotory jako energetické zdroje totiž nevyžadovaly ani zdaleka tolik prostoru na umístění a na samotný provoz jako parní stroje, daly se rovněž snadno přemísťovat, a tak byly parní pohony strojů v továrnách doplňovány a posléze vytlačovány pohonem elektrickým. Nástup elektromotorů byl patrný zejména v menších dílnách, v nichž vlastně teprve až nyní byla umožněna rozsáhlejší mechanizace práce, dříve vyhrazená jen větším provozovnám a továrnám disponujícím parním strojem. Na poměrně úspěšně probíhající elektrifikaci českých zemí měly svůj výrazný podíl i české elektrotechnické závody v Praze (Kolbenova továrna či firma Křížíkova), které v období před první světovou válkou vyrobily a na trh českých zemí dodaly několik desítek tisíc elektromotorů.¹¹³

Stejně převratný jako široké využití elektřiny byl i vynález a postupné zavádění výbušných spalovacích motorů. I když hlavní rozmach tohoto fenoménu zejména v dopravě nastal až po první světové válce, relativně vyspělé strojírenské firmy v českých zemích se do výroby nových dopravních prostředků zapojily hned od počátku. Primát v tomto ohledu měl závod v Kopřivnici, kde první automobil spatřil světlo světa již v roce 1897. Motocykly, později automobily a před první světovou válkou dokonce i letecké motory vyráběly mladoboleslavští Laurin & Klement, do nové výroby se zapojila

¹¹³ Marcela EFMERTOVÁ, *Elektrotechnika v českých zemích a v Československu do poloviny 20. století*, Praha 1999.

i řada dalších později známých firem (Walter, Praga, Aero, Wikov, Jawa, ČZ a celá řada dalších). Před první světovou válkou bylo na území českých zemí evidováno již přibližně 1400 automobilů a více než 3500 motocyklů.

Na rozdíl od celé řady výše zmíněných progresivních oborů se dříve tradiční průmyslová odvětví (lehký průmysl, zejména textilnictví) vyvíjela výrazně pomaleji. Co do počtu zaměstnaných osob přitom tento sektor stále patřil k nejsilnějším v českých zemích, když zaměstnával kolem jedné poloviny všech dělníků u nás. Zdlouhavou a jen pozvolna postupující modernizaci oboru ovlivňovala i levná pracovní síla. Například jen v Čechách přibližně polovinu dělníků textilků představovaly ženy, přičemž ve všech ostatních průmyslových odvětvích tvořily ženy jen asi 15 % dělnictva. Jisté přesuny v textilní výrobě se ovšem projeví v tom, že zatímco na počátku osmdesátých let 19. století nebyli mezi majiteli textilních fabrik prakticky žádní Češi, na počátku století 20. zaměstnávali čeští podnikatelé ve svých textilních závodech již asi 50 000 lidí (přibližně 15 % veškerého dělnictva pracujícího v textilnictví) a tato čísla se dále zvyšovala. Pomalejší postup modernizace byl patrný i u jiných tradičních odvětví lehkého průmyslu, například ve sklářství či při výrobě porcelánu.

Na druhé straně neobyčejně dobře v závěru 19. a na počátku 20. století prosperoval potravinářský průmysl.¹¹⁴ Bylo to zejména díky dalšímu zdokonalování stále efektivnějších výrobních postupů, zaváděných po celou druhou polovinu 19. století, a také díky používání hodnotnějších surovin. Tak například v cukrovarnictví při téměř neměnném rozsahu ploch osetých cukrovkou byly díky vyšší cukernatosti řepy výsledky výrazně lepší. Ještě větší pokrok prodělalo lihovarnictví a pivovarnictví, když například výroba piva stoupla od osmdesátých let do doby před první válkou přibližně dvojnásobně. Stále větší podíl při tom na sebe strhávaly velké akciové pivovary.¹¹⁵ Významnou pozici si v potravinářském průmyslu udržoval národnostně český podnikatelský živel, i když některé české cukrovary se dostaly pod kontrolu vídeňských a německých bank.

¹¹⁴ Václav VILÍKOVSKÝ, *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu od nejstarších dob až do vypuknutí světové krize hospodářské*, Praha 1936; František DUDEK, *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, Praha 1985. Konceptní pohled na vývoj celého odvětví přináší rovněž František DUDEK, *Utváření základů zemědělskopřůmyslového komplexu v procesu kapitalistické industrializace českých zemí*, *Hospodářské dějiny – Economic History* 9, Praha 1982, s. 7 an.

¹¹⁵ Nejnověji např. Zbyněk LIKOVSKÝ, *Pivovary československého území 1900–1948*, Praha 2006; TÝŽ, *Držitelé, provozovatelé a vedoucí pivovarů Českých zemí 1869–1989*, Praha 2010 či Pavel JÁKL, *Encyklopedie pivovarů Čech, Moravy a Slezska*, I. díl, Praha 2004; II. díl, Praha 2010.

K celkovému hospodářskému rozvoji výrazně přispěly i nové podněty z oblasti dopravy.¹¹⁶ V posledních dvou desetiletích 19. a v prvních letech 20. století proběhla v českých zemích neobyčejně rozsáhlá výstavba lokálních drah, významně podporovaná zemskými sněmy a jejich úvěrovými institucemi (v Čechách například Zemskou bankou Království českého). Výstavbu regionálních drah, takzvaných železnic nižšího řádu, usnadnily zejména příslušné zemské zákony z konce roku 1892 (pro Čechy), resp. z poloviny roku 1895 (pro Moravu a Slezsko). Dříve vybudované páteřní železniční tratě, vzniklé především ve třetím čtvrtstoletí 19. století, byly nyní doplněny pokládkou stovek kilometrů vedlejších místních tratí, lokálek.¹¹⁷ Ty umožnily železniční dopravní spojení celé řadě oblastí a míst, které dosud ležely mimo dosah hlavních železničních tahů. Výstavbou regionálních drah byla železniční síť našich zemí v podstatě zkompletována. Její délka se v tomto období přibližně zdvojnásobila a dosáhla v českých zemích téměř sedmi tisíc kilometrů, v celém Předlitavsku pak dvaceti tří tisíc kilometrů. Důležité doplňovací práce probíhaly i na starších hlavních tratích – byly budovány a rozšiřovány důležité železniční stanice a uzly, místy byly kladeny druhé koleje. To vše znamenalo mohutný impulz jak pro hutní, železářské a strojírenské firmy, tak i pro firmy stavebnické. Přesto, že vznik i počáteční provoz četných lokálních drah byl původně organizován celou řadou rozličných subjektů, zejména po přelomu století se urychlil proces zestátnování železnic. Většina tratí tak brzy přešla do vlastnictví státu. Krátce před světovou válkou se pod státní správou nacházelo na 83 % předlitavských železnic (zčásti státem postavených, zčásti státem vykoupěných), což umožňovalo podstatné sjednocení a úpravu dopravních tarifů.

Přesto stále existovaly velké rozdíly mezi dopravními poplatky na železnici a v lodní přepravě. Právě tato skutečnost byla jednou z příčin oživení řady původem často ještě merkantilistických návrhů na usplavnění a plavební propojení hlavních vodních toků země. Šlo například o úpravy horních toků Vltavy a Labe, dále o plavební spojení Vltavy (a tedy i Labe) s Dunajem, rovněž Labe s Odrou a Vislou (až Dněstrem), Odry s Moravou a Dunajem a dalších. Rozsáhlé diskuse, které kolem přelomu století o těchto někdy ne zcela reálných vododopravních projektech probíhaly, však nepřinesly mnoho konkrétních výsledků. Z několika realizovaných záměrů lze připomenout lepší usplavnění dolního toku Labe, plavební úpravy Vltavy v úseku od Prahy k Mělníku, v samotné Praze vybudování a posléze i rozšíření holešovického přístavu.

¹¹⁶ K tomu souhrnně M. HLAVAČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích*.

¹¹⁷ Stanislav PAVLÍČEK, *Naše lokálky. Místní dráhy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002.

K postupným úpravám a příslušné renovaci došlo i u silniční sítě, pro niž bylo výrazným impulzem počínající využívání spalovacího motoru v dopravních prostředcích a následná motorizace pozemní dopravy. V roce 1910 existovalo v českých zemích přibližně 50 tisíc kilometrů silnic, z toho 80 % tvořily silnice nižšího řádu, okresní a obecní. Výraznější kvalitativní proměna silniční sítě nastala ovšem až ve dvou desetiletích po první světové válce.

Podobně významné změny, jakými prošla celá ekonomika, zaznamenaly i jednotlivé sféry peněžního a úvěrového systému.¹¹⁸ V něm zcela jednoznačně vzrostla úloha obchodních akciových bank. Finanční prostředky stovek, ba tisíců ostatních, většinou poměrně drobných peněžních ústavů nejrůznějších typů, byly postupně soustředovány právě do bankovních centrál (ať již starších či nově vznikajících) a jejich prostřednictvím zapojovány do moderních způsobů úvěrování ekonomiky.¹¹⁹ Drobné peněžní ústavy tak stály u zrodu řady důležitých a velkých bank. Vedle starší Živnostenské banky, vzniklé z podnětu občanských záložen, tak byly na počátku století z iniciativy komunálních spořitelů založeny jednak Ústřední banka českých spořitelů, jednak (krátce před ní) i Centralbank der deutschen Sparkassen. Okresní záložny hospodářské a drobné venkovské záložny Raiffeisenova typu (v průběhu první dekády nového století v jazykově českém prostředí překřtěné na kampeľičky) pak zase daly popud k založení Agrární banky. Posléze moravské kontribučenské záložny si krátce před světovou válkou jako své finanční centrum zvolily Moravsko-slezskou banku v Brně.¹²⁰

Další výraznou koncentraci dosud rozptýlených peněžních prostředků přinesla i takzvaná Poštovní spořitelna (oficiálně Poštovní spořitelní úřad – Postsparkassen-Amt), založená ve Vídni v první polovině osmdesátých let 19. století. Tato instituce, ačkoliv její hlavní klientelou byly spíše drobnější vrstvy, po přelomu století nejenže ve výši vkladů předčila největší předlitavské spořitelny, ale co do objemu svých obchodů dokonce zastínila i kapitálově nejmohutnější obchodní banky v Předlitavsku.¹²¹ Kolem finančních a úvěrových institucí, především kolem akciových komerčních bank, se tak postupně soustřeďovala převážná část ekonomického dění země.

¹¹⁸ J. HÁJEK, *Úvěrová soustava českých zemí do r. 1914*, in: J. Hájek – V. Lacina, *Od úvěrních družstev*, s. 11 an.

¹¹⁹ Jan HÁJEK, *Záložny a spořitelny – pilíře českého peněžnictví*, in: J. Hájek – V. Lacina, *Od úvěrních družstev*, s. 121 an.

¹²⁰ Komplexně viz *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha 1999, zejm. kap. 5 (s. 139 an.).

¹²¹ Viz například studii Jan HÁJEK, *Nejrozšířenější peněžní ústav v našich zemích: Poštovní spořitelna 1883–1945*, AUC – Philosophica et historica 5/1997, *Studia historica* XLVII; Praha 2000, s. 79 an.

Okolo přelomu století se vedle v našich zemích dosud dominujících vídeňských a jazykově německých domácích obchodních bank postupně v Praze zformovalo silné jádro národnostně českého bankovního kapitálu. Kromě výše zmíněných ústavů, vzniklých z podnětu drobných finančních institucí, jej dále tvořily například Česká průmyslová banka (založena 1898) či Pražská úvěrní banka, jež vznikla o necelý rok později přenesením centrály původní Kolínské úvěrní banky do Prahy. Význam vídeňských bankovních ústavů, jejichž vliv na finančních trzích našich zemí dosud jednoznačně převládal, začal po přelomu století zřetelně klesat, a to navzdory jejich jinak nezanedbatelnému absolutnímu růstu. Jejich podíl na celkovém akciovém kapitálu předlitavských bank se po přelomu století snížil z čtyř pětin (přibližně 80 % v roce 1900) na necelé dvě třetiny (přibližně 66 % v roce 1913). Podíl pražských bankovních ústavů naopak stoupl z jedné osminy (12,7 %) až na jednu čtvrtinu (přibližně 24 %) celkového bankovního kapitálu Předlitavska. Rozhodující roli v tomto vzrůstu provincionálních peněžních institucí hrály právě národnostně české banky, jejichž akciové prostředky se za patnáct předválečných let zvětšily téměř desetkrát.¹²²

Stejně jako v celé ekonomice, tak i ve vývoji bank se objevily některé nové prvky. Zvláště zřetelně se v bankovníctví projevila všeobecná tendence ke koncentraci a centralizaci podniků. Tak například pouhých jedenáct velkobank (v tom dva pražské ústavy – Živnostenská banka a Böhmische Union-Bank) vlastnilo více než dvě třetiny všeho akciového kapitálu předlitavských bank.¹²³ Zbýlých 30 % připadalo na více než šedesát menších ústavů z Vídně či z menších provinčních center Předlitavska. Velké banky se postupně stávaly středisky hospodářského života země. Kolem nich se začaly postupně vytvářet rozsáhlé skupiny na ně napojených a jimi ovládaných průmyslových podniků, z původně podpůrných úvěrových institucí se stávala mocná ekonomická centra. Každý významnější bankovní ústav si tak zformoval oborově často velmi pestrou skupinu na něm závislých podniků – těžebními či zpracovatelskými závody počínaje a jinými peněžními institucemi (pojišťovny či dceřinými bankami) konče.¹²⁴ Tato skutečnost dokládá vyspělost ekonomiky českých zemí a dokumentuje formování a stále významnější roli takzvaného finančního kapitálu. Z předlitavských peněžních ústavů ovládaly nejrozsáhlejší koncerny průmyslových a jiných podniků vídeňské velkobanky Credit-

¹²² *Dějiny bankovníctví*, s. 152 an.

¹²³ Zdeněk JINDRA, *K rozvoji českého bankovního kapitálu před první světovou válkou*, Československý časopis historický 5, 1957, s. 506 an.

¹²⁴ TÝŽ, *Proces koncentrace bankovního kapitálu v Předlitavsku, zvláště v českých zemích do r. 1914*, *Hospodářské dějiny – Economic History* 24, Praha 2009, s. 49–110.

Anstalt für Handel und Gewerbe či Wiener Bank-Verein, z národnostně českých ústavů držela v tomto ohledu primát Živnostenská banka.¹²⁵

České země jako nejprůmyslovější část monarchie přirozeně přitahovaly pozornost předlitavských bankovních ústavů, které zde zejména od devadesátých let 19. století zřizovaly své pobočky. Z celkového počtu zhruba tří stovek filiálek předlitavských bank jich byla více než polovina (přibližně 170) rozmístěna na území Čech, Moravy a rakouského Slezska. Stále větší podíl na zahušťování bankovních filiálek v našich zemích přitom vykazovaly národnostně české banky. Sít' jejich poboček se ale nevytvářela rovnoměrně v průběhu času. Rozhodující v tomto procesu bylo období těsně před první světovou válkou, když například v pouhých dvou letech (1911 a 1912) byla zřízena více než polovina z celkových přibližně šedesáti filiálek založených národnostně českými bankami u nás mezi roky 1880 a 1914.

Zjevná obchodní expanze českých bank se ale neomezovala pouze na české země. Protože jejich finanční trh byl již z větší části obsazen vídeňskými či domácími jazykově německými ústavami, hledaly národnostně české banky své uplatnění i mimo rámec našich zemí, a to především na jihu a východě monarchie a posléze i za jejími hranicemi.¹²⁶ Vývoz českého kapitálu přitom na sebe bral řadu různorodých forem – od provozování komisionářského obchodu s vybranými druhy zboží (zejména uhlí, stroje, cukr), přes poskytování komunálních zápůjček, financování těžebních a dřevozpracujících společností až po zakládání průmyslových podniků (například cukrovarů). Ještě vyšší formou bylo budování filiálek příslušných bank za hranicemi českých zemí. Vrcholným prvkem kapitálového pronikání pak bylo zakládání dceřiných bank („afilací“), tedy místních, z formálního hlediska zdánlivě zcela samostatných ústavů, realizujících nicméně na daném území ekonomické záměry své mateřské banky.

Svoji expanzi za hranice českých zemí zdůvodňovaly jazykově české peněžní ústavy jednak hlediskem nacionálním, například zdůrazňováním idejí slovanské vzájemnosti, jednak hlediskem údajné potřeby ekonomické jednoty a vzájemnosti nevládnoucích národů, to znamená vyhlašování nutnosti hospodářské spolupráce utlačovaných národů v Rakousko-Uhersku. Své hospodářské cíle obestíraly gloriolou bojovníka proti expandujícímu německému

¹²⁵ TÝŽ, *Průmyslové monopoly v Rakousko-Uhersku. Některé hlavní rysy vývoje do počátku světové války*, Československý časopis historický 4, 1956, s. 231 an. Koncernové skupiny vídeňských velkobank uvádí přehledně J. KRÍŽEK, *Die wirtschaftliche Grundzüge*, příloha.

¹²⁶ Řadu dílčích studií svých i ostatních autorů shrnuje Ctibor NEČAS, *Na prahu české kapitálové expanze. Rozpínání českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uberského imperialismu*, Brno 1987; a dále TÝŽ, *Podnikání českých bank v cizině 1898–1918. Rozpínání českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uberského imperialismu*, Brno 1993.

z centralistické Vídně, tak z německé říše. Myšlenka slovanské hospodářské vzájemnosti se v peněžnické sféře nejzřetelněji projevila v projektu Slovanské banky, která měla být úvěrovou institucí všestranně podporující hospodářské snahy všech Slovanů. Návrh na její zřízení zazněl na novoslovanském sjezdu svolaném do Prahy v létě roku 1908. Přes nejrůznější návrhy a mnohá jednání i na diplomatické úrovni však k realizaci zmíněné Slovanské banky nedošlo.¹²⁷

Neobvyčejně zesílený bankovní kapitál českých zemí již nemohly ústřední vídeňské úřady a instituce ignorovat. Proto byly do konsorcií, ustavených několik let před světovou válkou Poštovní spořitelnou k realizaci prodeje obligací tzv. státní korunové renty, přizvány i největší banky z českých zemí. Z národnostně českých institucí to byly například Zemská banka Království českého, Živnostenská banka, Ústřední banka českých spořitel, později i Česká průmyslová banka, z německých ústavů pak pražská Böhmsche Union-Bank.¹²⁸

I přes svůj značný vzestup nedostihlo české bankovníctví svými rozměry vídeňské velkobanky. Dynamickým vývojem zejména na počátku 20. století však z Prahy vytvořilo druhé nejvýznamnější peněžní centrum Předlitavska, přičemž národnostně české peněžnictví zde zcela jednoznačně předčilo domácí nacionálně německé bankovní ústavy.

Všechny výše zmíněné nově se formující a rozmáhající oblasti ekonomiky, zejména důležité a určující obory průmyslu, se z geografického pohledu nevyvíjely zcela rovnoměrně. Teritoria jejich rozvoje se totiž z velké části ani nepřekrývala s hlavními oblastmi první industrializační vlny – a to jak v rámci celé monarchie, tak ani uvnitř jednotlivých zemí. V rámci monarchie se tato nerovnoměrnost hospodářského vývoje projevila především v trvalém oslabování Vídně. Ekonomický rozmach a tím i růst hospodářského významu naopak zaznamenávala některá zemská či národní střediska – Budapešť, Praha, Lvov, Záhřeb, Lublaň. Relativně rychlejší, přitom však opět vzájemně nerovnoměrným tempem se tedy hospodářsky i sociálně vyvíjely především národy, které byly tím či oním způsobem znevýhodněné či dosud méně rozvinuté. Objektivní ekonomický vývoj posledních dvou desetiletí 19. a počátku 20. století tak vytvářel specifické a navzájem komplikované podmínky i pro vývoj dalších oblastí společenského bytí, například politického života či kulturních a sociálních snah, a to jak celých národů, tak i jejich dílčích, ekonomicky, sociálně či jinak zájmově diferencovaných skupin.

V českých zemích se v souvislosti s růstem důležitosti důlního, hutního, strojírenského, chemického a zbrojního průmyslu výrazně posilovala úloha velkých středisek zmíněných odvětví, koncentrovaných buď přímo v něko-

¹²⁷ Ctibor NEČAS, *Český finanční kapitál a česká buržoazní politika před r. 1914*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 33, 1986, s. 71–78.

¹²⁸ Z. JINDRA, *K rozvoji českého bankovního kapitálu*, s. 521.

lika velkých městech nebo v jejich bezprostředním okolí – v Praze, Brně, Ostravě, Kladně, Plzni, dále například v severočeské pánvi a dalších. Vznikly rozsáhlé nové průmyslové oblasti prvořadého ekonomického významu.¹²⁹ Nutným průvodním jevem tohoto procesu bylo další prohloubení hospodářského zaostávání průmyslově slabě vyvinutých oblastí jižních a jihovýchodních Čech, Českomoravské vysočiny či jihozápadní Moravy. Kvantitativní i kvalitativní růst důležitosti nových oborů ale přispěl i k dalšímu jevu – k postupnému přesunu ekonomického těžiště českých zemí, a to z pohraničních oblastí osídlených většinou německým obyvatelstvem do národnostně převážně českého vnitrozemí. Tyto změny, případně jejich následné konsekvence – tedy postupný pokles celkového významu hospodářských pozic Němců a naopak posilování role a důležitosti českého živlu v ekonomice českých zemí – našly svůj výraz v rostoucí ekonomické emancipaci Čechů. Jedním z důsledků zmíněných skutečností byly i občasné projevy ekonomického nacionalismu v našich zemích, českého i německého.

IV. 6. Hospodářská emancipace a ekonomický nacionalismus

Dalekosáhlé proměny společnosti spojené s industrializací a nástupem moderního hospodářství nepostihly v českých zemích pouze jeden etnický celek, jako tomu bylo v řadě západoevropských zemí, ale hned celků několik, mezi nimiž však rozhodující postavení měli Češi a Němci. Došlo tak k postupné sociální a ekonomické transformaci dvou hlavních národních společností, které zde žily, a to ne současně, ale postupně. Němce v českých zemích zasáhla průmyslová revoluce nejen dříve, ale zastihla je i v lepších výchozích pozicích. Podle tradičního, dnes možná již překonaného pohledu, byli právě tyto „Němci držitelé všech hospodářských, společenských a politických výhod, opření o stát, jehož fungování spočívalo na německém lešení, a se zázemím velkého národa...“¹³⁰ Naopak Čechům byly podle stejného názoru upřeny jakékoliv výhody, byli ve stavu selského poddanství, na pokraji národního zániku. Přes jisté schematické zjednodušení postihuje tento náhled rozdílnost startovních pozic obou etnik.

¹²⁹ K této rozsáhlé problematice srov. například publikaci D. GAWRECKI (ved. aut. kol.), *Průmyslové oblasti českých zemí za kapitalismu. Sv. 1, 1780–1918*, Opava 1987. Časové přesahy též ve studii Jana STEINERA, *Hospodářský vývoj průmyslových oblastí českých zemí v období první republiky*, in: *Průmyslové oblasti českých zemí (1780–1945)*, Sv. II, 1918–1938, Část 1, Opava 1991.

¹³⁰ Rudolf JAWORSKI, *Vorposten oder Minderbeit?*, Stuttgart 1977, s. 17. Viz též český překlad TÝŽ, *Na stráž německví nebo v postavení menšiny?*, Praha 2004, s. 19.

Až do padesátých let 19. století se domácí německí podnikatelé nemuseli hospodářského vlivu Čechů obávat, nemuseli si ho vůbec všímat. První stadia průmyslové revoluce byla u nás spojena hlavně s textilním průmyslem a toto odvětví bylo takřka výlučně soustředěno v pohraničních, většinou německým obyvatelstvem osídlených částech českých zemí. Na Čechy se pohlíželo jako na obyvatelstvo převážně agrárního venkova, jako na národ sedláků a čeledínů. Pokud již někteří jeho představitelé sami sebe vnímali jako národ, nejpálčivější pro ně byly otázky obnovy jazyka a vlastní kultury. Ve čtyřicátých letech se pak k nim připojilo i zatím ne zcela jasné formulování požadavků politických.

Přesto se ve vzrušené době těsně před polovinou 19. století našly mezi Čechy – byť zcela výjimečně – progresivně uvažující osobnosti, které se již tehdy začaly zabývat ekonomickou stránkou existence postupně se formujícího národa. Okrajově se této problematice dotkl Karel Havlíček, mnohem systematictější se ekonomickými otázkami začal zabývat mladý František Ladislav Rieger.¹³¹ Později byl však plně pohlcen politickou prací a k rozvíjení svého mladistvého zájmu o ekonomiku se v dalších letech dostával jen příležitostně.

Podle dobově podmíněných slov na konci padesátých let 19. století „český národ tvořili sedláci a řemeslníci, inteligence a pouze malá část majetných městských vrstev“. A dále pak: „průmysl v té podobě, jak jej dnes známe, teprve počínal vznikat“.¹³² Rozvoj národnostně českého podnikání, zejména potřebu vlastního, nezávislého řemesla, velkopřůmyslu, velkoobchodu a úvěrnictví propagoval tehdy svou širokou publicistickou činností (například v časopise *Posel z Prahy*) František Šimáček. Byl přitom motivován premisou, že jedině ekonomicky silný národ si získá uznání a vážnost svého okolí, jen takový národ se může domoci splnění svých požadavků, ať již jazykových, kulturních, politických či jiných. Nicméně podceňování hospodářských souvislostí národního hnutí v této době dosud převládalo a sám Šimáček byl nejednou národními či vlasteneckými kruhy odsuzován za přízemní „blahobytnictví“ či „hmotařství“.

Nebývalý hospodářský rozmach konce šedesátých a počátku sedmdesátých let, stejně jako široké národněpolitické táborové hnutí v letech 1868–1870 opět postavily do popředí ekonomické perspektivy národa. Začíná si jich podrobněji všímat celá řada publicistů a národohospodářů, z nichž nutno připomenout aspoň Maxe Wellnera, Karla Františka Procházku a především

¹³¹ „Tento sklon Riegrův ku práci národohospodářské ... ale v našich zvláštních poměrech českých jest za oněch dob přece pozoruhodný.“ Cyril HORÁČEK, *Riegrův význam pro české písemnictví národohospodářské*, *Obzor národohospodářský* 8, 1903, s. 106–113.

¹³² Karel HOCH, *Osmdesát let Národních listů*, *Obzor národohospodářský* 45, 1940, s. 49.